TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

RELIGIE EN POPULISME WERELDWIJD

2020 | 2

Nieuw verschenen bij KokBoekencentrum

Nieuwe titel van Tomáš Halík

paperback | € 19,99

2018-2019 is Karl Barth-jaar

paperback | € 16,99

Vruchtbaar Bijbelgebruik en leiderschap

paperback | € 14,99

Hoofdlijnen van het christelijk geloof

paperback | € 19,99

Deze boeken zijn snel en eenvoudig te bestellen via
www.kokboekencentrum.nl
en de boekhandel

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT

INHOUD

TR

3 Redactioneel

30 Was getekend

39 Column

52 Beeldmeditatie

54 Impressie

55 Kunst & cultuur
- *Film*
- *Muziek*
- *Boeken*
- *TR-tips*

63 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Bianca Strücker & Noli Bernardo Hahn
Voor gezin, voor God en een einde aan corruptie

10 ONDERZOEK | Antje Jackelén
Kerkleiderschap in een context van vier P's

16 DEBAT | Praxedis Bouwman – Madelon Grant
Populistische tendensen gelovig tegengaan

21 REPORTAGE | Lee Scharnick
Zuid-Afrika zet status van 'godsdienstige regenboognatie' op het spel

25 ANTITHESE | Caitlin Harland
'Inclusief populisme' – een nieuwe benadering van theologie en gemeenschap

31 IN BEELD | Luciano Kovacs – Melody Joy Wachsmuth – Vicente Quitero
- **Protestantse kerken in Italië in neo-populistische tijden** (31)
- **Vooroordelen jegens Roma in Kroatië** (34)
- **Een perspectief op populisme vanuit Rusland** (37)

40 INTERVIEW | Renate Japenga
Enis Odaci: 'Er zijn altijd meer mensen van vertrouwen dan van wantrouwen'

44 PERSPECTIEF | Philip Peacock
Communalisme ontsluierd
Theologische bespiegelingen vanuit Indiaas perspectief

TussenRuimte
missionair · intercultureel · verbindend

jaargang 13 | nummer 2 | juni 2020
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een kwartaaltijdschrift voor missionaire en interculturele theologie dat verschillende christelijke stromingen verbindt en samengesteld wordt door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet verslag van missionaire initiatieven, in woord en daad, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met MissieNederland, Prisma, de Verenigde Protestantse Kerk in België en Uitgeverij KokBoekencentrum in Utrecht.

© 2020 Uitgeverij KokBoekencentrum en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
Rob van Essen, Jaap Haasnoot, Renate Japenga, Verry Patty, Nienke Pruiksma (hoofdredacteur), Peter-Ben Smit, Thandi Soko-de Jong, Alexander Villamil Morea-van Berkum

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Hoofdstraat 51
3971 KB Driebergen
T (0343) 745 245
E tussenruimte@zendingsraad.nl
W zendingsraad.nl/tussenruimte

Foto's en illustraties
Shutterstock (omslag), Nelson Ameida (5), Renato Gizzi/flickr.com (7), Mateus Campos Felipe/unsplash.com (8), Courtney Africa/African News Agency (22, 24), La Noce Palermo (32), fondazionecittasolidale.it (33), hoeliday.nl (35), mo.be (46), Wikimedia Commons/Banswalhemant (48), Nelleke Tak – Zoetermeer (50)

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2780 (09.00-12.00)
E abonnementen@kok.nl

Abonnementen
Een jaarabonnement in Nederland kost € 46,50 per automatische incasso (per factuur € 47,50).
In het buitenland: € 59,00. Studentenabonnement: € 31,30.
Losse nummers: € 12,95 (exclusief porto).
Proefabonnement van twee nummers: € 17,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Religie en populisme wereldwijd

Populisme is nieuws van de dag: over de hele wereld zijn landen waar populistische regeringen aan de macht zijn en groeien populistische partijen. In dit tweede nummer van *TussenRuimte* deze jaargang kijken we hoe populisme in verschillende contexten vorm krijgt en hoe religie daarin een rol speelt. We doen daarbij bijna alle continenten aan.

Populisme is geen nieuw fenomeen, maar elke tijd en elke context vraagt om een nieuwe reactie vanuit de theologie, vanuit de kerken in hun missie naar de wereld toe. Welke acties ondernemen kerken in de samenleving om populisme tegen te gaan? Hoe kunnen ze bijdragen aan een voorstel dat niet uitgaat van homogeniteit en uniformiteit, maar diversiteit en mensenrechten bevordert? Luthers aartsbisschop van Zweden Antje Jackelén haalt Galaten 3:28 aan in haar bijdrage, om ons eraan te herinneren dat het evangelie nooit het eigendom van één etnische of nationale groep is geweest.
Tegelijkertijd laten verschillende bijdragen zien dat populisme niet een fenomeen is dat buiten de kerk blijft. In Brazilië bijvoorbeeld werd het afzetten van de toenmalige president Dilma Rousseff religieus beargumenteerd. Populisme is evenwel niet per se verbonden met christendom: ook het hindoeïsme leent zich goed voor populistische politiek waarbij één religie wordt verheven tot nationale identiteit.
En dan de vraag of populisme ook positief kan zijn: het maakt duidelijk wie zich buitengesloten voelen en kan de kerk ook leren van diegenen? En van de manier waarop degenen die zich tot populistische politiek aangetrokken voelen denken, de Bijbel lezen en zich verhouden tot de wereld? Is er ook een populisme dat niet marginaliseert?

We hopen dat de ontmoetingen op papier met onze auteurs uit Afrika, Azië, Latijns-Amerika en Europa in deze tijd waarin onze ontmoetingen noodzakelijkerwijs beperkt zijn, veel meer vragen oproepen en leiden tot nieuwe of hernieuwde inzichten.

— Themaredactie: Renate Japenga, Alexander Villamil Morea-van Berkum, Nienke Pruiksma

Voor gezin, voor God en een einde aan corruptie

Religieus taalgebruik in het politieke debat in Brazilië

Meer en meer wordt er in de politieke arena religieuze taal gebruikt, terwijl de staat zich als seculier presenteert – in de traditie van het Franse *laïcité*. Deze bijdrage bekijkt hoe dit begrip de relatie tussen staat en religie al dan niet beïnvloedt en bespreekt in dat verband enkele voorbeelden uit Brazilië.

De invloed van religie op en in het publieke domein wordt steeds groter, in het bijzonder als het gaat om thema's als familie en gezin, gender en het beschermen van de rechten van minderheden.
Om dat te illustreren bespreken we in dit artikel, na uitgebreide aandacht voor het begrip *laïcité* , ten eerste het wetsvoorstel voor een zogenaamd Statuut voor het Gezin (2015). Ten tweede kijken we naar argumenten die aangedragen werden tijdens de stemming over het afzetten van de toenmalige president van Brazilië, Dilma Rousseff: bij het gros van de stemmen – één voor één beargumenteerd voor de sprekersmicrofoon – klonk een religieus discours en een morele orde door als rechtvaardiging voor de keuze, met name voor het *impeachment*. We zullen in deze bijdrage bekijken hoe een debat tégen corruptie en vóór het 'traditionele' gezin gebruikt wordt om de bevolking te manipuleren, en hoe dit in verband staat met een religieus discours.

'Laïcité' en de Braziliaanse staat

Laïcité is met name een politiek fenomeen: ze is gebaseerd op het denken over de staat die zich als seculier profileert en neemt een neutrale positie in ten opzichte van religie. Een seculiere staat houdt religie uit de publieke sfeer, of stelt zich onpartijdig op om de gelijkwaardige behandeling van alle soorten religies te garanderen. *Laïcité* moet niet verward worden met vrijheid, pluralisme of religieuze tolerantie, dat zijn gevolgen van secularisme.
Een seculiere staat garandeert de rechten van niet-religieuze mensen en, misschien nog wel meer, van degenen die wel religieus zijn. Die laatste groep wordt in Brazilië steeds diverser. Een dergelijke religieuze verscheidenheid met betrekking tot overtuiging, geloof, traditie, religieuze wezens (heiligen, engelen, demonen, godheden, goden en godinnen) kan alleen worden gerespecteerd als de staat seculier is. Alleen dan legt de staat niets op met betrekking tot de meest intieme sfeer van ieder mens individueel.

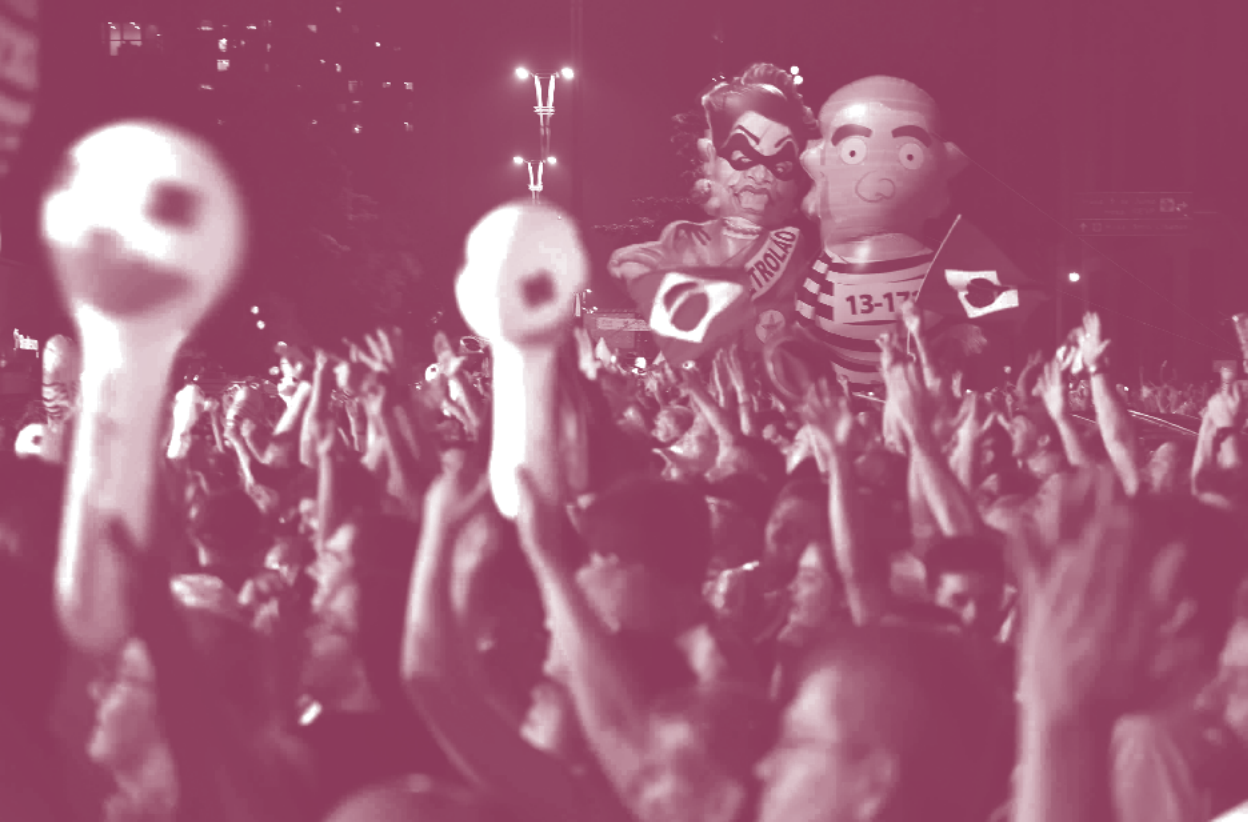

Demonstraties voor de afzettingsprocedure in 2016 van de Braziliaanse president Dilma Rousseff.

Het seculiere karakter van de staat kwam al naar voren in de nationale discussies vanaf het begin van het republikeinse regime in Brazilië eind negentiende eeuw. De laatste decennia is het zichtbaarder geworden in het politieke debat, of zelfs onderwerp hiervan geworden. Denk aan de debatten over godsdienstonderwijs op staatsscholen, abortus en andere wetgeving rondom voortplanting en gender. Het zijn thema's die de publieke opinie en sectoren van de staat gemobiliseerd en verdeeld hebben.
Een goed begrip van wat een seculiere staat inhoudt, is onmisbaar wanneer we het willen hebben over religie in het publieke debat. Dat geldt evenzeer bij het bepalen van de grenzen van wat een staat mag doen of beïnvloeden als het gaat om vrijheid van geloofsovertuiging. Maar er is ook de vraag naar de impact van religie op het publieke en collectieve domein, als we *laïcité* opvatten als een garantie, een principe dat de staat neutraal houdt ten opzichte van religie. Geen enkel geloof kan het publieke domein definiëren en bepalen, noch mag de samenleving de eigen waarden en overtuigingen opleggen. Geen enkele groep kan de eigen dogma's incorporeren in burgerlijke wetten die voor iedereen gelden.

Horror als mensen als wegwerpmateriaal behandeld worden

De twintigste eeuw werd gekenmerkt door feiten die de noodzaak van een seculiere staat urgent maken. De afwezigheid daar-

van had desastreuze gevolgen. De totalitaire ervaringen van de twintigste eeuw tonen de horror als mensen achteloos als wegwerpmateriaal worden behandeld.[1] De seculiere staat is het resultaat van een politieke en sociale strijd om een democratie op te bouwen.
Maar de invloed van religieuze instituten met hun overtuigingen is duidelijk aanwezig in het dagelijks leven en speelt een belangrijke rol in de *common sense*. We moeten aandacht schenken aan de culturele dimensie van het begrip *laïcité*. In Brazilië heeft de Rooms-Katholieke Kerk bijgedragen aan een hiërarchische en autoritaire samenleving die intolerant is ten opzichte van godsdienstvrijheid. Daarnaast is de poging om religieuze diversiteit te onderdrukken onderdeel van het koloniseringsproces. Kolonisatie raakte alle dimensies van de samenleving en creëerde een conflict tussen de culturen van de verschillende volkeren en de hegemonische cultuur van de kolonisatoren, geholpen en gelegitimeerd vanuit de religieuze instituten en ordening.

Sociale bewegingen trekken aan het kortste eind

Vandaag de dag vormen sociale bewegingen een politieke kracht, maar ten opzichte van de economie en de macht van de christelijke kerken trekken zij aan het kortste eind.
De snelste weg om rechten te verwerven verloopt via wetgeving en de goedkeuring van wetten, zoveel is duidelijk. Deze wetten kunnen grote groepen beïnvloeden, ook als ze niet instemmen met de wetten.
De strijd om de wetgevende en uitvoerende macht legt de grote invloed van religie binnen de staat bloot. Meer en meer komen kerken bij elkaar om zetels in het parlement te vullen: er blijkt geen controle op de seculariteit van de staat te zijn met name in het Nationaal Congres (de wetgevende macht). Het komt regelmatig voor dat in een debat, over wat voor onderwerp dan ook, afgevaardigden religieuze argumenten te berde brengen, bidden, en hun religieuze motivaties uitdrukken. Zo gebruiken religies de legale mechanismen om ideeën die exclusief religieus zijn in het publieke domein te garanderen.

Wetsvoorstel over gezin

Een van de gevolgen van het openstellen van het huwelijk voor twee mannen of vrouwen – iets waartoe in Brazilië in 2013 een besluit is genomen, dat daarna nooit wettelijk is verankerd – is de discussie rondom het huwelijk. In het wetsvoorstel voor een 'Statuut voor het Gezin' uit 2013, dat in 2015 werd goedgekeurd, staat genoemd dat een gezin alleen gevormd kan worden door een man en een vrouw.
Met zo'n wetsvoorstel grijpt de staat verregaand in het privéleven in: met morele of religieuze argumenten wordt hiermee getracht de rechten van lhbt'ers te onderdrukken of niet te erkennen. Zo werd het politieke domein gebruikt voor het propageren van religieuze ideeën en werd het idee verspreid dat de garantie van grondrechten, die heteroseksuele burgers al hebben, een privilege is.[2] Gelijke rechten en gelijkwaardigheid voor de wet waren geen

argumenten. Met religieuze argumenten werd in het publieke debat gepleit voor het behoud van de 'natuurlijke orde' van menselijke relaties, en als gevolg daarvan, het erkennen van een enkel type van gezin zijn: het type dat gevormd wordt door de vereniging van een man en een vrouw.[3] Niet alleen een traditioneel model wordt zo normatief gemaakt, ook de rol van mannen en vrouwen, bepaalde morele en patriarchale modellen en wat het betekent om man of vrouw te zijn gebaseerd op christelijke tradities.
Maar het kan niet zo zijn dat mensen rechten onthouden worden als gevolg van argumenten die direct gerelateerd zijn aan geloofsovertuigingen. Het kan niet zo zijn dat seksuele oriëntatie een voorwaarde wordt voor burgerrechten, wanneer deze ontkenning gebaseerd is op subjectieve overtuigingen uit de religieuze sfeer. De scheiding tussen kerk en staat is doeltreffend gebleken, met name als de rechten van minderheden op het spel staan.

Einde aan corruptie

Een van de gevolgen van het openstellen van het huwelijk voor twee mannen of vrouwen – iets waartoe in Brazilië in 2013 een besluit is genomen, dat daarna nooit wettelijk is verankerd – is de discussie rondom het huwelijk. In het wetsvoorstel voor een 'Statuut voor het Gezin' uit 2013, dat in 2015 werd goedgekeurd, staat genoemd dat een

Braziliaanse vrouwen tegen toen nog presidentskandidaat Bolsonaro, september 2018.

gezin alleen gevormd kan worden door een man en een vrouw.
Volgens een artikel op de site *Congresso em Foco*[4] ('Focus op het Congres'), werd de naam van God door de afgevaardigden 59 keer genoemd gedurende de stemming. Het woord corruptie viel 65 keer, hoewel verscheidene afgevaardigden die het woord gebruikten zelf verdacht worden van of veroordeeld zijn vanwege integriteitsmisdrijven. Daarnaast waren er 10 verwijzingen naar 'evangelicalen' en kwam het woord gezin 136 keer voor. Dit gebeurde in het kader van eerbetoon van de afgevaardigden aan hun ouders, of wanneer naar het traditionele gezin verwezen werd (wit, christelijk, heteroseksueel, middenklasse).

Het is belangrijk om op te merken dat dit dezelfde campagne is die ook de *militaire putsch* van 1964 versterkte: de katalysatoren van religie, familie, God en tegen corruptie. Tientallen parlementariërs uit de evangelicale en pentecostale lobby hielden een toespraak met een duidelijke religieuze toon: zij riepen de naam van God aan, drukten hun respect voor het traditionele gezin uit en, om op de massa in te spelen, voor de strijd tegen corruptie.
Naar onze overtuiging zou het religieuze debat zich in moeten zetten voor emancipatie en onderwijs over mensenrechten. Echter, het religieuze discours op het politieke toneel is vooral uitsluitend, seksistisch, tegen de armen en arbeidersklasse gericht en racistisch van toon. Er is geen respect te bespeuren voor de democratische principes van de staat, zoals *laïcité*. En dit komt niet overeen met de eigen religieuze teksten en geloofswaarden die de bescherming van de armen, weduwen, vreemdelingen en mensen in nood voorstaan.

Conclusie

Hoewel de staat dus formeel seculier ingericht is, worden religie en geloof steeds vaker als vehikel gebruikt om de grote massa te bereiken. We hebben laten zien in dit artikel hoe afgevaardigden reageerden op de vooruitgang in democratische instituties zoals de *laïcité* van de staat, en sociale rechten, onder meer gelijke rechten voor homoseksuelen. De achteruitgang die dit tot gevolg heeft, wordt gerechtvaardigd

met een urgent klinkend religieus discours, zoals het garanderen van de rechten van minderheden. In dat kader kunnen we de religieuze interventie met betrekking tot het definiëren van familie zien: hierbij werd het vanzelfsprekend geacht dat religie een gesloten concept heeft over wat een gezin is: doof voor de variëteit aan gezinsvormen vandaag de dag.

Het religieuze taalgebruik tijdens de afzettingsprocedure van de toenmalige president Dilma Rousseff was er een voorbeeld van hoezeer religie en staat met elkaar verbonden zijn.

Het religieuze discours in de politieke arena verhult daarbij de machtspolitiek, en de belangen van onder andere de commerciële sector en de lobby van landbouw en veeteelt. Met behulp van religieuze retoriek die de massa meesleept kan zo een politieke en economische elite aan de macht blijven en privileges uitoefenen.

Het religieuze discours maakt gebruik van het lage opleidingsniveau en de weinig onderlegde culturele kennis van de bevolking. Het probeert hierop in te spelen met een manier van spreken die overeenkomt met de overtuigingen van de christelijke, monogame en heteroseksuele meerderheid. Hierdoor kunnen ze alle wetgeving die niet met deze groep – over het algemeen armen en gemarginaliseerden – te maken heeft negeren.

Vertaling uit het Portugees: Nienke Pruiksma. Ingekorte versie, eerder verschenen in: 'Coisas de Gênero. Revista de estudos feministas em gênero e religião', jaargang 5, nr. 1 (2019).

Noten

[1] Hannah Arendt, *Origens do totalitarismo,* 3e druk, Tradução de Roberto Raposo, São Paulo: Companhia das Letras, 1998

[2] In een reportage met de krant *O Globo* zei afgevaardigde Anderson Ferreira, auteur van het wetsvoorstel 'Statuut voor het Gezin', dat 'het niet zo kan zijn dat een enkele beweging dominant is. Het is een zaak om voor rechten te strijden, maar een andere is het zoeken naar voorrechten. De LHBT-beweging maakt geen onderscheid tussen rechten en voorrechten. Je kunt de grondwet niet wijzigen. Het kan niet zo zijn dat een minderheid de regels voorschrijft aan de meerderheid en privileges eist.'

[3] Citaat uit het wetsvoorstel.

[4] Congresso Em Foco, *Deputados citaram "Deus" 59 vezes na votação do impeachment.* Agencia Brasil. 19 april 2016. https://congressoemfoco.uol.com.br/especial/noticias/deputados- citaram-%E2%80%9Cdeus%E2%80%9D-59-vezes-na-votacao-do-impeachment/

— Bianca Strücker is advocaat en promovenda in de Rechtsgeleerdheid aan de Regionale Universiteit van Alto Uruguay en Missões.

— Noli Bernardo Hahn is postdoctoraal onderzoeker aan de Faculdades EST op thema's die rechten, cultuur en religie met elkaar verbinden. Ze behaalde haar doctoraat in de Godsdienstwetenschappen aan de Methodistische Universiteit van São Paulo. Ze werkt als universitair docent aan de Regionale Universiteit van Alto Uruguay en Missões.

Kerkleiderschap in een context van vier P's

In de sociaal-politieke uitdagingen van het moment bevinden kerkleiders zich in het bekende conflict tussen traditie en transformatie. Het zal geen verrassing zijn dat in de kerk de focus meer op traditie ligt: het 'business concept' van de beweging is immers bepaald geen *startup*, maar is op unieke wijze gedurende tweeduizend jaar getoetst en beproefd.

Traditie en transformatie

Traditie wordt vaak tot keurmerk van waarheid verheven: hoe dichter de theologie op de traditie zit, des te meer puur, waar en klassiek. Maar we weten ook dat de traditie niet zonder kleerscheuren door de eeuwen gekomen is. Traditie, als het doorgeven van dat wat doorgegeven moet worden, is op zich al een vorm van transformatie.
En: de christelijke traditie staat positief tegenover de roep om transformatie. Als het leven als gedoopte mensen een leven in constante bekering is, als de Geest van Pinksteren een Geest van vernieuwing is, dan volgt daaruit dat Gods volk ook constante transformatie nodig heeft. Dit is niet verandering om de verandering, maar een doorgaande vernieuwing of transformatie. *Semper reformanda*: 'wordt altijd hervormd, veranderd'.
In deze jaren volgend op de vijfhonderdste verjaardag van de Reformatie, misstaat het niet om eraan te herinneren dat vernieuwing en transformatie misschien wel bijzonder succesvol kunnen zijn als we ons verbinden aan de ontmoeting met anderen. De gezonde spanning tussen traditie en transformatie is de eigenlijke context van iedereen met verantwoordelijkheid in leiderschapsposities, inclusief die in de kerk.

De vier P's

Wat is het specifieke aan het conflict tussen traditie en transformatie in onze tijd? **P**olarisatie, **P**opulisme, **P**rotectionisme en **P**ost-waarheid zijn de vier P's die met elkaar samenhangen en elkaar versterken. De kerk wordt hier natuurlijk ook door geraakt.
Ten eerste zijn de P's ook dynamieken in de kerk; ten tweede is de kerk in de wereld verwikkeld in dit giftige conflict; en ten derde wordt de kerk regelmatig uitgebuit in dit conflictgebied, soms zozeer dat ze zichzelf niet herkent in de spiegel van kritiek die haar wordt voorgehouden.
Maar het groeiende bewustzijn van de dynamiek die de vier P's in onze wereld, inclusief de kerk, hebben, biedt hoop. In deze tijden van populisme kunnen we reageren door ruimdenkend en standvastig te zijn. We kunnen open zijn naar de wereld, kritisch

en zelfkritisch in onze gretigheid om te leren, en tegelijkertijd standvastig, stevig verankerd in het evangelie en vandaaruit ook in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die deels geïnspireerd is door de christelijke traditie.

Slecht bedeeld

Polarisatie is het gevolg van de steeds wijder wordende kloof tussen mensen met meer dan genoeg rijkdom, gezondheid en macht binnen hun bereik, en degenen die dit niet hebben. Het feit dat de rijkdom van de acht rijkste mannen groter is dan die van 3,6 miljard mensen samen– de helft van de wereldbevolking – zegt iets over het potentieel van polarisatie in onze wereld.

Weinig begrip voor leefomstandigheden van wie anders is

Bekeken vanuit een minder globaal perspectief: zaken die samen horen in een functionerende samenleving worden steeds verder uit elkaar getrokken of zelfs uiteengescheurd. Als gevolg daarvan hebben we een samenleving gecreëerd waarin weinig begrip is voor de leefomstandigheden van wie anders is. Dit leidt tot openlijke vijandigheid. Degenen die zich slecht bedeeld voelen in de samenleving voelen zich aangetrokken tot protectionisme, hetgeen vaak leidt tot nationalisme.

Digitale zwermen

De Brexit was een klassiek voorbeeld van de invloed van post-waarheid. Het feit dat degenen die openlijk logen toen ze betrapt werden schaamteloos bleven paraderen, is in alle opzichten een aanval op het netwerk van menselijke relaties. Democratie kan immers op de lange termijn niet functioneren zonder een fundamenteel gevoel voor waarheid. Dan zal een zorg voor het algemeen goed – in de vorm van gemeenschappelijke belangen of gedeelde waarden – bezwijken onder 'tribale' belangen.
Waar het netwerk van relaties en het gevoel voor waarheid worden verbroken, lijdt de vorming van publieke opinie. We zouden met Byung-Chul Han kunnen zeggen dat collectieve expressie van meningen in de maatschappij wordt bedolven onder digitale zwermen, die op grote schaal verschijnen en dan weer verdwijnen. Burgers worden gereduceerd tot consumenten.[1]
Dit gevaar ligt op de loer wanneer democratie en ook de kerk worden onderworpen aan een entertainmentcultuur. Ook al hebben kerkelijke activiteiten eigen 'entertainende' kwaliteiten, het doel van de kerk gaat voorbij aan entertainment; het komt altijd met een vleugje provocatie. De door Han genoemde 'digitale zwerm' heeft geen ziel of geest, geen 'wij'-gevoel, geen stem. Het is herrie. En dat is iets heel anders dan de dialectiek van de verkondiging van het Woord als *viva vox evangelii*, de levende stem van het evangelie, en Gods aanwezigheid in stilte.

Verhalen nodig

Digitale cultuur leidt tot zelfuitbuiting, volgens Han. We bieden een constante stroom data, zonder enig idee te hebben over hoe het gebruikt zal worden. We weten niet hoe

we bijdragen aan systemen van controle en mogelijkheden tot uitbuiting:

> 'Digitale cultuur is gebaseerd op de tellende vinger. Geschiedenis, in contrast, betekent vertellen. Het is niet een zaak van tellen. (...). Vrienden op Facebook worden met name geteld. Maar echte vriendschap is een verhaal, een narratief.'[2]

Dit geldt natuurlijk ook voor de vriendschap met God. Vertellen! Narratief! Kan theologie ooit overleven, zelfs in het digitale tijdperk, zonder verhalen?

Kan theologie ooit overleven zonder verhalen?

Wat heeft deze excursie naar het digitale rijk met de vier P's te maken? Ik geloof dat de vier P's en digitalisering elkaar kunnen beïnvloeden en versterken. Han argumenteert:

> '(...) de fenomenologie van het digitale weet niets van de dialectische pijn van denken. Het zou de fenomenologie van "leuk" genoemd kunnen worden.'[3]

Dat klinkt als een ideale filosofische basis voor een vier-P-wereld.

'Hate speech' en 'fake news'

Het moge duidelijk zijn dat kritisch onderzoek en het kritisch checken van bronnen belangrijker zijn dan ooit. Het is van groot belang dat dit op scholen, universiteiten en ander onderwijs aangeleerd wordt. Echter, wanneer wantrouwen een kritische grens over gaat en wanneer manipulatie vertrouwen corrumpeert, dan is ook kritiek op bronnen slechts van beperkt nut.

Er zijn waarschuwingssignalen die aandacht verdienen. Dat zijn onder andere het verlies van eerlijkheid, aansprakelijkheid, respect voor anderen, bereidheid tot compromis en sociale samenhang. Daar staat tegenover dat *hate speech* en *fake news*, het propageren van leugens en halve waarheden, het aanwijzen en vervolgen van zondebokken, het demoniseren van groepen, het krimpen van de inspraak en participatie van burgers en het subtiel laten veranderen van de betekenis van woorden worden geaccepteerd.

Populisme profiteert van de crisis in de journalistiek in een veranderde mediaomgeving – ten minste in Zweden. Er zijn te weinig journalisten die de noodzakelijke veiligheid van werk en middelen hebben om systematisch en rigoureus onderzoek te doen. Dit helpt de zwart-wit scenario's die op sociale media circuleren te verspreiden, en draagt dus bij aan polarisatie. Op deze manier ontstaat een cultuur waarin marginale *fenomena* opgeblazen worden, terwijl het brede midden verkleind wordt. De meerderheid lijkt een minderheid geworden en een minderheid marginaliseert de mainstream!

Populistische propaganda en de kerk

Omdat de kerk deel uitmaakt van de wereld, kunnen deze dynamieken natuurlijk ook in kerken aangetroffen worden. Ook hier is polarisatie, *fake news* wordt ook hier geproduceerd. Minder-dan-heilige bondjes wor-

den gesloten en het is relatief gemakkelijk om de populistische receptuur te gebruiken om wantrouwen te zaaien met betrekking tot de kerkleiders: ze hebben het contact met de mensen verloren; het is een elite die flirt met minderheden in plaats van zich in te zetten voor de eenheid van de kerk. Interreligieuze dialoog (in het bijzonder die met de islam), engagement met openbare aangelegenheden of het streven naar inclusie en gelijkheid verworden in populistische retoriek tot vrijzinnig, links, feministisch verraad van de kerk. Populistische propaganda tegen de kerk heeft hiervoor een aforisme bedacht: in het verleden verlieten mensen de kerk omdat ze niet in God geloofden, nu verlaten mensen de kerk omdat ze in God geloven.
De Zweedse Kerk heeft bijna zes miljoen leden: het is de grootste maatschappelijke organisatie van het land. Geëist wordt om de Zweedse Kerk Zweedser, nationalistischer, te maken en om meer een kerk, een front tegen met name de islam te zijn. De aantijging dat de kerk politiek is in plaats van christelijk als ze zich uitlaat over maatschappelijke kwesties, komt vaak van de kant van mensen die zelf een vastberaden politieke positie hebben ingenomen.

Alarmisme kan onze blik vertroebelen

De zogenaamde politisering van de kerk is vaak eerder een projectie 'van buitenaf' dan een strategie 'van binnenuit'. Het maakt het spreken en handelen van de kerk in de publieke arena verdacht. Dit kan leiden tot ontmoediging, zelfcensuur en uiteindelijk tot stilte. Alarmisme kan onze blik vertroebelen en ons onze schouders doen ophalen, terwijl het beter zou zijn om een kritische en zelfkritische analyse te maken en een vastberaden energie tentoon te spreiden.

Wat de kerk kan doen

De kerk moet het niet zover laten komen dat ze zich alleen nog maar inzet voor haar eigen belangen. Ze mag niet tevreden zijn met minder dan wat bijvoorbeeld staat in de visie van de Lutherse Wereldbond (LWF):

> 'Bevrijd door Gods genade, een gemeenschap in Christus samen levend en werkend voor een rechtvaardige, vredige en verzoende wereld.'

Dit kan bereikt worden, zoals door de hele geschiedenis van het christendom, door gebed en werk.
Hoe zou dit vorm kunnen krijgen? Ik noem zeven punten.

1. Ik denk dat het opnieuw van belang is om veel aandacht te schenken aan de wereldwijde gemeenschap van de kerk. Het evangelie van Jezus Christus was en is transnationaal, grensoverschrijdend.

   > *'Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus.' (Galaten 3:28)*

   We zullen openbaar vieren, denken en handelen op oecumenisch verantwoorde wijze, ons bewust van de hele wereld en met vertrouwen in de toe-

komst. Dit is misschien niet zozeer een argument voor radicaal nieuwe ideeën als wel voor een hernieuwing van denken. En voor goede allianties, die hoop, rechtvaardigheid en vrede versterken.

2. Het is ook belangrijk om de rol van de kerk in de publieke sfeer moedig en consistent te doordenken. Het moge duidelijk zijn dat geloof geen privéaangelegenheid is. Het is ook van persoon tot persoon en heeft consequenties voor de publieke ruimte – zowel voor ons als individuen als voor de kerk als gemeenschap en organisatie.

3. We moeten erkennen dat democratie elke generatie opnieuw geclaimd moet worden. We kunnen het vergelijken met een houten huis dat voortdurend onderhoud nodig heeft als het in regen en storm de bewoners en bezoekers niet alleen bescherming maar ook een goede plek om te leven wil bieden. Dit samen-leven is onontbeerlijk, omdat we niet alleen populisme tegengas moeten geven, maar ook de kracht moeten hebben om klimaatverandering en de zogenaamde vierde industriële revolutie aan te pakken.

4. Als we willen dat democratie overleeft, dan moet het constant een dieet van waarden tot zich nemen – de waarden die voortkomen uit steeds weer nieuwe ontmoetingen met de grote tradities van menselijke ideeën. Sommige van deze waarden zullen altijd geworteld zijn in religie. Het is dus ook in het belang van democratie om wijs om te gaan met de bronnen van culturele waarden. En dit is noodzakelijkerwijs inclusief, eens te meer, de grote geloofstradities en de organisaties, zoals kerken, die hen vertegenwoordigen. Dit houdt natuurlijk ook kritiek en zelfkritiek van de tradities en organisaties in, maar ook een allesomvattende uitsluiting of veroordeling van deze instituten in de publieke sfeer.

5. Populistische bewegingen dagen de kerk zowel op positieve als negatieve, pijnlijke en risicovolle wijze uit. Aan de positieve kant zie ik onder andere een nauwere alliantie met de (natuur) wetenschappen. Hoewel het lang opportuun geweest is om geloof en wetenschap als vijand te zien, is het in het licht van het populisme duidelijk geworden dat beiden in dienst staan van de waarheid. Dit houdt een constructief partnerschap in, in plaats van oppositie: het betekent praktijkgeoriënteerde dialoog in plaats van een schijnbaar verloren strijd aan de kant van de theologie.

6. In de confrontatie met de vier P's klinkt de oproep voor een nieuw verhaal over hoop en participatie. Hoop is gericht op de belofte, waarmee God ons vanuit de toekomst tegemoetkomt. Deze hoop is gewor-

teld in Gods reddend handelen. We verkondigen en verbeelden hoop als het zout van de aarde, in de vorm van zowel publieke theologie als het priesterschap van alle gelovigen, als voorstanders van een publieke sfeer waarin iedereen ten volle kan deelnemen en zich kan inzetten; als mensen die door de kracht van hun hoop in staat zijn om ambiguïteit en complexiteit niet alleen te verdragen, maar ook hun vruchtbaarheid te laten zien.[4]

7. In tijden van populisme zullen we weerstand moeten tonen. En als we dat doen moeten we begrip hebben voor onze eigen wonden en voor die van anderen.

   'Ik wens jullie vrede! Zoals de Vader mij heeft uitgezonden, zo zend ik jullie uit.' (Johannes 20:21)

Dat zei Jezus tegen zijn vrienden toen zij hem na zijn opstanding weer zagen. Ze zagen echter niet alleen de overwinning op de dood, ze zagen ook de wonden, de tekens van de spijkers die door zijn handen en voeten geslagen waren, vanwege de angst van de bevolking. Ja, ik zou die vrede graag willen hebben, maar als ik naar de wonden kijk, wil ik die missie dan echt? Accepteer ik die taak gegeven door een gewonde en hulpeloos uitziende God? Alleen omdat ik er zeker van ben dat het de Opgestane, de Levende is die deze wonden draagt. Daarom, wees ruimdenkend en standvastig!

Noten

[1] Byung-Chul Han, *Im Schwarm. Ansichten des Digitalen,* Berlin: Matthes & Seitz, 2013, 87-90; Engelse vertaling: Byung-Chul Han, *In the Swarm: Digital Prospects*, translated by Erik Butler, Cambridge, Ma: MIT Press, 2017, 61ff

[2] Ibid., 35f

[3] Ibid., 49

[4] Door bijvoorbeeld universalisme en particularisme niet tegen elkaar uit te spelen. Dit zou helder moeten zijn voor lutheranen die er aan gewend zijn om dialectisch te denken!

Dit artikel is een met toestemming ingekorte versie van Antje Jackeléns Engelstalige bijdrage in het boek 'Resisting Exclusion – Global Theological Responses to Populism' van de Lutheran World Federation.

— Antje Jackelén is sinds 2014 aartsbisschop van de Zweedse Kerk (Luthers). Daarvoor werkte ze als Associated Professor in de Systematische Theologie aan het Lutherse School voor Theologie in Chicago en was ze bisschop van het diocese van Lund. Ze neemt regelmatig deel aan het maatschappelijk debat en gelooft dat religie en samenleving nauw met elkaar verweven zijn. Ze is te volgen op Twitter: @BiskopAntje.

Populistische tendensen gelovig tegengaan

'Het is de taak van religies en religieuze instituten om populistische tendensen in de Nederlandse samenleving tegen te gaan.'
Deze stelling legde de themaredactie voor aan Praxedis Bouwman en aan Madelon Grant. Frappant hoe twee mensen vanuit verschillende posities in het politieke spectrum en met een andere kerkelijke achtergrond het uiteindelijk heel aardig met elkaar eens zijn.

Praxedis Bouwman:
'Een sociaal-liberaal ja'

Ondoordacht, toen deze stelling mij onder ogen kwam, formuleerde ik het korte en eenduidige antwoord: 'ja'. Wellicht gek voor een actief lid van D66. Echter, mijn ondoordachte 'ja' kan zeker huizen onder het dak van het sociaal-liberale karakter van D66.

Ook doordacht blijft het antwoord ja, maar wel een ja met een belangrijke kanttekening. Niet iedere religie en niet ieder religieus instituut heeft intrinsiek de uitgangspunten om populistische tendensen tegen te gaan. Ik denk daarbij vooral aan fundamentalistische religies en bijbehorende instituten die hun respectievelijke heilige schrift letterlijk als waarheid nemen.

Praxedis Bouwman is religiewetenschapper en bestuurslid van de Nederlandse Zendingsraad, bestuurslid D66 Vechtdal en kandidaat voor de Provinciale Staten Overijssel.

Ontwarren

Het is van belang om de inhoud van de begrippen in de stelling te ontwarren. Geen makkie, velen hebben zich er voor mij over gebogen, dus ik ben zeker niet uitputtend. Religie gaat over: verbinding, transcendentie, sociaal gedrag en liefde. Religie is samen met cultuur (of valt voor sommigen

onder cultuur) en taal een manier om symbolisch de wereld om ons heen vorm te geven, te duiden, inhoud te geven.[1]
Voor mij persoonlijk komen daar de sleutelwoorden gelijkwaardigheid en gerechtigheid bij. Uit dat laatste valt op te maken dat ik mij het meest thuis voel in het christelijk geloof, niet gek gezien het feit dat mijn zijn zich afspeelt in een cultuur en taalgebied die zijn doordrenkt met christelijke tradities, waarden en normen.
Mijn keus, een bewuste want zeker niet bepaald door zuigelingendoop of opgelegd opvoedkundig pandoer, ligt binnen die christelijke traditie bij de lutherse invulling daarvan. Even kort door de bocht: door liturgie van muziek en woord uitdrukking gevend aan de transcendentie, aan de aanwezigheid van dat wat groter is dan deze tijd en dit individu; een praktische benadering van zorg voor de naaste mét waardigheid voor ieder, ongeacht overtuiging; en bovenal de bevragende, maatschappijkritische houding die de mens mag hebben en die Maarten Luther, geïnspireerd door kerkvader Augustinus, in praktijk bracht.

Instant-boosheid

Populisme, als omschrijving van de populistische tendensen, versta ik voor dit betoog volgens de definitie van Cas Mudde (2004; 2007):

> 'Populisme is een dunne ideologie, volgens welke de maatschappij uiteindelijk verdeeld wordt in twee homogene en vijandige kampen – 'het zuivere volk' versus 'de corrupte elite' – en die stelt dat de politiek een uitdrukking zou moeten zijn van de algemene wil van het volk.'[2]

Anderen stellen dat populisme gespeend is van welk klein beetje ideologie dan ook. Populisme beweegt zich diffuus tussen links en rechts, is niet ingebed in enige morele en maatschappelijke verantwoording. In populisme zitten tendensen van afkeer van een representatieve politieke afspiegeling van de maatschappij.

Meer uitdagen om daadwerkelijk naast mensen te staan

In mijn beleving zitten in populisme altijd elementen van boosheid, machteloosheid, underdog en onwetendheid. Die gevoelens in de samenleving zijn vaak terecht, ze worden door het 'establishment' onvoldoende gehoord en gezien. Het omzetten van die gevoelens door vaak charismatische eenlingen zijn heftig, maar ook zeer beperkend. Juist omdat de denkbeelden niet verbindend zijn, juist omdat het vaak geen toekomstbestendige duurzame visies zijn die voortkomen uit die instant-boosheid.

Natuurlijke reactie

Gezien de voorgaande twee alinea's lijkt mij mijn 'ja' in de beantwoording van de stelling logisch. Religie en haar instituten, als één van die symbolische systemen tot ordening van de wereld om ons heen, ordening van al dat waar we geen antwoord op weten, met het grote uitgangspunt van verbinding, liefde, een samenhang die groter is dan het individu nu en in de toekomst, moeten in de frontlinie staan ter bestrijding van tweedracht zaaiend populisme. Het zou niet eens een vraag moe-

ten zijn, maar een natuurlijke reactie. Daarbij zouden religies en hun instituten wat mij betreft nog veel meer uitgedaagd moeten worden om daadwerkelijk naast mensen te staan, om daadwerkelijk te luisteren, mee te leven met hen die zich ongehoord en onbegrepen voelen.
Dat vereist voor een deel het loslaten van gewoontes 'die we al zo lang bezigen', van zoeken naar nieuwe wegen om invulling te geven aan gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid. Dat vereist de continue bereidheid tot aanpassing, ontwikkeling en verandering in een maatschappij die beweegt. Ik zie daarbij geen belemmeringen voor welke religie of levensbeschouwing dan ook die uitgaat van verbinding en liefde.

Tot slot lijkt D66 een vreemde keus om mij met dit standpunt in te bewegen. En toch: ik kom er steeds weer bij uit. De worsteling van D66 met religie én de perceptie dat D66 tegen religie is, lijkt mij voort te komen uit de geschiedenis van de partij. Zij is immers opgericht in een nog verzuilde Nederlandse samenleving, tegen het establishment, wars van de segregatie in die samenleving. Ik snap de vervreemding van religie bij (niet alle) D66'ers.
Voor mij resoneert D66 uitstekend in haar vijf richtingwijzers die eigenlijk geen toelichting behoeven[3]:

- Vertrouw op eigen kracht van mensen
- Denk en handel internationaal
- Beloon prestatie en deel de welvaart
- Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving
- Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Feitelijk de 'seculiere' argumentatie van mijn 'ja' op de gegeven stelling.

Noten

[1] Onder meer gebaseerd op: D.L. Pals e.a., *Eight Theories of Religion*, Oxford, 2006; K. Tanner, *Theories of Culture*, Minneapolis, 1997
[2] Cas Mudde & Cristobal Rivera Kaltwasser, *Populisme,* Serie Elementaire Deeltjes, no. 51, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017
[3] d66.nl/richtingwijzers/ en *Idee. Tijdschrift voor het sociaal-liberalisme*, no.202, september 2018

Madelon Grant:
'Positieve acceptatie van diversiteit'

De afgelopen twee jaar deed ik onderzoek voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie naar de politieke betrokkenheid van christenen met een migratieachtergrond in Nederland. Vanuit dit perspectief reageer ik op de stelling. Hoe kijken christenmigranten naar populistische tendensen in de Nederlandse politiek en maatschappij, en in hoeverre vinden ze dat kerken een taak hierin hebben?

Volgens Cas Mudde verdeelt populisme de maatschappij in twee homogene en vijandige kampen: 'het zuivere volk' versus 'de corrupte elite'.[1] Een seculiere interpretatie van 'het zuivere volk' kan heel gemakkelijk etnisch ingevuld worden. Maar er bestaat ook een christelijke versie, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen christenen als 'het volk van God', en overige mensen.
Meer en minder subtiele vormen van beide tendensen zijn in Nederlandse kerken – zowel in gevestigde als in internationale – te vinden. Ook sommige christenmigranten stemmen op meer populistische partijen en vinden daar theologische onderbouwing voor.
Mijn inziens is het risico van populisme en van vormen van identiteitspolitiek dat zij scheiding en verdeeldheid veroorzaken, mensen indelen in categorieën 'vrienden' en 'vijanden', goed en kwaad.

Alternatieve geluiden

Welke alternatieve geluiden klinken er op vanuit mijn onderzoek?
Ten eerste theologische geluiden. Een Godsbesef van God als Drie-eenheid biedt een stevig fundament voor een christelijke visie op eenheid in diversiteit. Diversiteit als kenmerk van de mens, die geschapen is naar het evenbeeld van God, en de bijbelse oproep tot het nastreven van eenheid, zijn zo twee kanten van dezelfde medaille.
Al in het Nieuwe Testament blijkt dat de christelijke boodschap een universele boodschap is, bestemd voor heel de mensheid. Door een proces van inculturatie maakt God zich verstaanbaar binnen verschillende culturele contexten.
De missionaire taak van kerken is om mensen in relatie tot God brengen, zonder dwang, maar vanuit een vrije keuze. De publieke taak van kerken is om een samenleving te creëren waarin dit plaats kan vinden. Een samenleving waarin de vrijheid bestaat om voor God te kiezen (of niet), en waarin dus per definitie diversiteit bestaat. Alleen in zo'n samenleving hebben mensen werkelijk een vrije keuze om God te zoeken en te vinden.
Ten tweede klinken er ervaringen door van het leven als christenmigrant in Nederland. In het bijzonder ervaringen waarin autochtone christenen christenmigranten niet (h)erkennen als medechristenen, maar als 'migranten'. Het 'autochtoon-zijn' vormt een bron van identificatie ten opzichte van het migrant-zijn, en identificatie als chris-

Madelon Grant is projectonderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Ze studeerde Religiestudies en Hebreeuwse en Aramese Talen en Culturen aan de Universiteit Leiden. Van 2010 tot 2018 werkte ze als directeur bij SKIN-Rotterdam, een koepelorganisatie van en voor internationale en migrantenkerken, en sinds 2019 werkt zij voor SKIN Nederland.

ten is in de praktijk dan secundair. Autochtone christenen laten zich vaak veel meer leiden door hun eigen culturele of etnische identiteit dan ze zich bewust zijn.

Ingekaderd pleidooi

Christenmigranten die ik sprak voor mijn onderzoek kaderen hun pleidooi voor bewustwording en positieve acceptatie van diversiteit binnen het christendom wel vaak in. Zij laten dit pleidooi vergezeld gaan van een duidelijke roep om de christelijke identiteit van Nederland niet te vergeten of te verliezen, en haar het liefst wat meer te herstellen. Het is in hun ogen wenselijk om te werken aan een nationale identiteit die niet zozeer samenhangt met een bepaalde etniciteit of volk, maar met een begrip van Nederlanderschap waarin binnen het speelveld van de wet ruimte is voor etnische en culturele diversiteit. Er is dan niets mis met liefde voor je thuisland of voor je gemeenschap, zolang je anderen hetzelfde gunt en het algemeen belang niet uit het oog verliest.

Sleutelrol in politieke bewustwording en mentale weerbaarheid

Philip Jenkins, auteur van *The Next Christendom. The Coming of Global Christianity*, betoogt dat wanneer geloof, politiek en etniciteit elkaar vrijwel overlappen, de potentie voor spanningen en conflict toeneemt. In bepaalde religieus-politieke constellaties worden religieuze gemeenschappen vatbaar voor misbruik door de politiek. Ze zijn hierin geen onschuldig slachtoffer; gemeenschappen kunnen zelf een belangrijke positieve of negatieve sleutelrol spelen in politieke bewustwording en mentale weerbaarheid van hun mensen.

Dat is een les die wat mij betreft ook in Nederland actueel is. Theologische doordenking van politieke processen speelt hier een belangrijke rol in. Daarvoor is een continu gesprek tussen christelijke politieke partijen enerzijds en kerken en christelijke gemeenschappen anderzijds van groot belang.

Dit betekent volgens mij niet dat christenen het allemaal in politiek opzicht met elkaar eens moeten worden. Het betekent wel dat diversiteit in zichzelf niet als probleem wordt gezien, en dat er dus wordt getracht om in gesprek te blijven ook met mensen die een andere politieke visie hebben. Om zo niet in de valkuil te trappen van een werelds strijdmodel in het publieke domein, maar om vanuit liefde en kritische betrokkenheid een gebroken wereld heel proberen te maken, en de strijd aan het geestelijke domein over te laten.

Dit vraagt om respect voor en betrokkenheid bij de overheid onder christenen, in combinatie met een krachtige invulling van een onafhankelijke, profetische rol van de kerk. Alleen zo kan zij gedachtegoed dat met gemakkelijke antwoorden leidt tot verdeeldheid en uitsluiting aan de kaak blijven stellen.

Noot

[1] Cas Mudde & Cristobal Rivera Kaltwasser, *Populisme,* Serie Elementaire Deeltjes, no. 51, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017

Zuid-Afrika zet status van 'godsdienstige regenboognatie' op het spel

Ongeveer honderd jaar al klinkt vijfmaal daags de oproep tot gebed vanaf de Zeenatul Islam-moskee in de Muirstraat, in Distrik Ses van Kaapstad. Recent kreeg de moskee voor het eerst in haar bestaan een formele klacht aan de broek waarin de gebedsoproep als geluidsoverlast werd bestempeld.

Zuid-Afrika wordt alom geprezen voor de diversiteit van het godsdienstige landschap en het samenleven van mensen van verschillende geloofsovertuigingen min of meer in harmonie naast elkaar. Desondanks verhullen de gangbare verhalen van dit vreedzaam samenleven, naar buiten gebracht door de staat en andere actoren die het beeld van religieuze diversiteit graag in stand houden, de zeer reële en groeiende spanningen en conflicten tussen en jegens religieuze gemeenschappen.
Dat de mythe van de 'regenboognatie' inmiddels de langste tijd gehad heeft, is geen geheim. Het 'rainbowisme' is hartelijk bedankt voor zijn strategische nut op een cruciale tweesprong in de geschiedenis van dit land. Na lang en breed te zijn besproken en geëvalueerd, is het in het enthousiasme van een dekoloniale draai in de academische wereld aan de dijk gezet voor een meer genuanceerdere beschouwing van de politiek, poëzie, betekenis en hantering van diversiteit in dit altijd nieuwe Zuid-Afrika.
Echter, zodra het over religie gaat, wordt de mythe van de regenboognatie weer nieuw leven ingeblazen om een gevaarlijke en toenemende onverdraagzaamheid met betrekking tot religieuze verschillen toe te dekken.

Niet onderschatten

Zoals te verwachten in een mythische regenboognatie, waar het constitutionele uitgangspunt van godsdienstvrijheid als een drietand wordt gehanteerd om recht en vrede te handhaven, is er op de klachten over geluidshinder tegen de Zeenatul Islam-moskee geschokt gereageerd. Sommige burgers lieten weten de klachten belachelijk te vinden, anderen riepen op tot grotere verdraagzaamheid voor religieuze en culturele uitingen.
Eén nieuwsbericht deed de klacht af als 'een enkele grom' in het honderdjarig bestaan van de moskee. Maar we maken een grote fout als we de ernst van één klacht zouden onderschatten. Zonder eerst kri-

tisch te kijken naar wat de schijn heeft van een subtiele maar aanhoudende toename in aanwezigheid van nauwelijks verholen anti-islamitische sentimenten in het openbare leven in Zuid-Afrika, zou het van roekeloosheid getuigen om de aandacht die dit voorval krijgt in de krochten van de sociale media te laten verdwijnen of om de verantwoordelijkheid van deze passief-agressieve daad van onverdraagzaamheid toe te wijzen aan de hybris van één enkele persoon.

Halalsymbool

Laat ik één voorbeeld geven van wat, naar ik meen, een zorgwekkende trend begint te worden. Een aantal jaren geleden beklaagden enkele christelijke consumenten zich over het halalsymbool op 'paasbolletjies', een soort krentengebakje. Door burgers van uiteenlopende godsdienstige overtuigingen werd op deze klacht met ontzetting gereageerd. Weer anderen vonden het lachwekkend – er is immers niets aan deze beslist heerlijke lekkernij dat inherent christelijk of bijbels is. Uiteindelijk bleef het bewuste warenhuis Woolworths ook een niet-halalversie verkopen en elk jaar rond Pasen wordt dit verhaal opnieuw opgerakeld en als *urban legend* weer opgediend – als iets dat net té idioot is om waar te zijn en daarom niets om je zorgen over te hoeven maken. Vandaag de dag is er een georganiseerde campagne gaande tegen de alomtegenwoor-

De Zeenatul Islam-moskee in Distrik Zes van Kaapstad kreeg voor het eerst in honderd jaar een formele klacht over geluidsoverlast van de dagelijkse gebedsoproep.

digheid van het halalsymbool op voedingsproducten in Zuid-Afrika. De organisatie Christian Friendly Products heeft haar eigen contra-halalsymbool voor voedsel ontwikkeld en stelt dat die niet naast het halalsymbool mag worden getoond. Dit separatisme op voedselgebied komt ook terug in de visie van de organisatie op de islam en de plek die moslims in Zuid-Afrika innemen.
Nog huiveringwekkender zijn de vele, openlijk islamofobe en expliciet hatelijke beweringen die te horen zijn. Zo valt in een campagnebrochure, die gewoon van het internet kan worden gedownload, het volgende te lezen: 'Het is mogelijk niet eens vergezocht te veronderstellen dat met Zuid-Afrikaans "halalgeld" al terroristische organisaties zoals Hamas en de satanische oorlog van IS tegen christenen en joden zijn gefinancierd. Het gebruik van halalgeld om christenen in ons eigen land te terroriseren en te vervolgen, wordt misschien al veel eerder werkelijkheid dan we denken.'

Aantijgingen die beogen angst te zaaien

Dergelijke aantijgingen baren zorgen, niet alleen omdat ze ongefundeerd en buitenissig zijn, maar ook vanwege het zaaien van angst, dat hiermee wordt beoogd. Christian Friendly Products vertegenwoordigt in geen geval alle christenen, of zelfs maar een groot aantal van hen. Maar toch. De geschiedenis heeft ons bij herhaling laten zien dat getalsmatige sterkte slechts een grove indicator is voor steun aan een bepaalde zaak.

Masker

Echter, ook oproepen tot grotere verdraagzaamheid, een terugkeer naar de witte-broodsweken van de democratie en een uitnodiging om opnieuw de regenboog achterna te gaan, liften mee op de kwestie rondom de Zeenatul Islam-moskee. Vijfentwintig jaar geleden was het optimisme dat het monster was verslagen makkelijker te verkopen. We waren vrij en de mogelijkheden waren oneindig. Een kwart eeuw later klinken deze oproepen tot verdraagzaamheid banaal en inhoudsloos.
Door verdraagzaam te zijn laten we zien dat we het in staat zijn en bereid zijn tot het tolereren van meningen of van gedrag waarmee het niet per se eens zijn of waarvoor we niet noodzakelijkerwijs sympathie koesteren. Verdraagzaamheid is echter niet meer dan het publieke gezicht van onverdraagzaamheid. Het is een masker dat wordt opgezet in beschaafde kringen, maar zomaar kan worden afgeworpen als zich iets voordoet dat als schending van de afspraken wordt gezien, of dat ongemakkelijke situaties schept, hoe minimaal ook.

Verdraagzaamheid heeft de kwade reuk van onverdiende voorrechten

Verdraagzaamheid vergt weinig betrokkenheid of begrip, ongeacht of men iets verdraagt uit keuze of omdat het moet. Verdraagzaamheid gaat niet verder dan dat zij die worden verdragen niet te zeer tegen de haren instrijken. Verdraagzaamheid, vooral als die wordt opgebracht door de machtigen

De ophef over de 'azaan' doet de kwetsbaarheid van de godsdienstige regenboog beseffen.

en rijken, heeft de kwade reuk van onverdiende voorrechten.

Ondubbelzinnig

Ik zou willen stellen dat concepten zoals begrip, waardering en respect veel dichter in de buurt komen van de houding die wij ons zouden moeten leren aanmeten ten aanzien van religieuze diversiteit.
In tijden van crisis doet hoop leven. Dat vanuit het hele religieuze spectrum personen en gemeenschappen in de bres sprongen voor de Zeenatul Islam-moskee, is hartverwarmend. Het is een ondubbelzinnig en onvoorwaardelijk blijk van interreligieuze solidariteit. Ik ben ervan overtuigd dat gerechtigheid in dit geval zal overwinnen en ervoor zal zorgen dat de moskee haar activiteiten kan blijven verrichten zonder dat haar daarin iets in de weg wordt gelegd.
Als we een wettelijk ingrijpen als zege zien, is dat hetzelfde als wanneer we de regenboog verdragen tot de volgende, wellicht nog zwaardere storm, zich aandient. De oproep tot gebed heeft ironisch genoeg en op bevoogdende wijze geleid tot een oproep tot verdraagzaamheid. De ophef over de *azaan* doet ons de kwetsbaarheid van de godsdienstige regenboog beseffen.

Vertaling uit het Engels: Pieter Plas

— Lee-Shae Salma Scharnick-Udemans is senior onderzoeker in het Desmond Tutu Centre for Religion and Social Justice van de Universiteit van Wes-Kaapland te Kaapstad.

'Inclusief populisme'

Een nieuwe benadering van theologie en gemeenschap

'Inclusief populisme' lijkt een tegenstrijdige term te zijn. Toch is het een benadering die in het Centre for Theology and Community in Londen, onder leiding van Fr. Angus Ritchie, veel vrucht draagt. De kern van dit concept is dat burgers niet alleen maar passieve deelnemers zijn in de door het evangelie geïnspireerde omvorming van gemeenschappen, maar actoren zijn in diezelfde transformatie.

In deze bijdrage zet ik dit concept uiteen, laat zien hoe het werkt en sluit af met gedachten over de manier waarop dit bijbels gegrond is en tegelijkertijd een nieuwe blik op de Bijbel mogelijk maakt. Ik baseer me daarbij in het eerste en derde deel vooral op het boek *Inclusive Populism* van Ritchie uit 2019[1] en zijn Micah Lecture uit hetzelfde jaar,[2] waarin hij verkent hoe Jezus de armen in staat stelt het evangelie gestalte te geven.
In het middendeel reflecteer ik op mijn eigen ervaring als iemand die dit 'inclusieve populisme' leefde samen met een groep mensen die anders gemarginaliseerd geweest zouden zijn. Ik concludeer daarbij dat het juist de inzichten van de armsten zijn, ook wat betreft de interpretatie van de Bijbel, die ons in staat stellen om als kerk werkelijk op een goede manier te handelen.

Een inclusief populisme

In zijn boek stelt Ritchie dat het populisme dat in de media besproken wordt, of het nu links of rechts (vooral extreemrechts) is, een vals populisme is. Populisme suggereert dat het de stem en de belangen van de armsten vertegenwoordigt, maar eigenlijk is het zo dat populisten meestal maar doen alsof. Eigenlijk vertegenwoordigt populisme vooral de stem van de rijken en de machtigen. Dit komt met name op de volgende manieren tot uiting.

- Ten eerste worden de belangen van de rijken behartigd en bevorderd

door populisme. Zoals Ritchie in zijn Micah Lecture zei: '*... for all that fake populism harnesses the anger of a mass of citizens who feel disenfranchised and disempowered, it does not redistribute either wealth or power in their direction.*'

- Ten tweede, populisme gebruikt zondebokken om doelen te bereiken. Dit is één van de meest gevaarlijke kanten ervan. Vals populisme gebruikt de woede van mensen die zich terecht tekortgedaan voelen en die economisch wankel staan, maar doet niets om deze problemen bij de wortel aan te pakken. In plaats daarvan worden er zondebokken (migranten, etnische minderheden, moslims, etc.) aangewezen om de (terechte) woede over achterstelling op te richten, wat de belangen van de rijken en de machtigen weer dient.
- Ten derde blijven degenen die arm en uitgesloten van economische macht zijn net zo arm en machteloos als altijd en worden ze ook nog eens passief gemaakt. De massa wordt gevormd door groepen die de machtige en dominante leider volgen die voor hen wel hun interesses en belangen bepaalt en behartigt.

Kortom, het grote probleem bij populisme vanuit het (extreem-)linkse spectrum is dat het bijzonder weinig empathie heeft met de eigenlijke ervaringen van mensen in populistische bewegingen. Deze vorm van populisme rekent feitelijk af met de mensen die voor de Brexit stemden of die geen vluchtelingen willen opnemen, in plaats van het gesprek te zoeken, relaties op te bouwen en zo op een constructieve manier aan een goed leven voor iedereen te werken.

Jezus' optreden geeft een stem aan de armsten

In plaats van zulk 'vals populisme', zoals het bijvoorbeeld door Donald Trump of Nigel Farage vertegenwoordigd wordt, staat Ritchie een meer authentiek en inclusief populisme voor. Dit houdt in: werken aan een goed leven voor iedereen, waarbij de armsten centraal staan. In zijn Micah Lecture werkte hij daarvoor de manieren uit waarop Jezus' optreden bijdroeg aan het bevorderen van de *agency* en het hoorbaar worden van de stem van de armste en meest gemarginaliseerde mensen in een maatschappij. Hij noemt drie aspecten en plaatst die tegenover de genoemde aspecten van vals populisme.

- Ten eerste, Jezus werkte altijd onder de armen. Met hen bracht hij de meeste tijd door. Hij was deze mensen toegewijd, luisterde naar hen en liet hen hun mogelijkheden zien om de wereld te veranderen en vorm te geven aan het Koninkrijk. Waar vals populisme alleen maar dóet alsof het de belangen van de armsten behartigt, is dit bij Jezus wérkelijk het geval.

- Ten tweede, Jezus' manier van optreden was een vorm van politiek, het zette aan tot actie en was in de kern tegelijkertijd vreedzaam. Jezus was zeker niet bang om uit te dagen, maar deed dit op een zorgvuldige en beheerste manier. Zelfs het omverwerpen van de tafels van de geldwisselaars in de tempel, een symbolische, profetische handeling, kan zo gezien worden. Dus waar vals populisme de woede van de armsten gebruikt, maar niets doet om de oorzaken ervan aan te pakken en soms ook gewelddadig is, is Jezus' manier van doen zowel in het belang van de armsten én zet hen aan tot (vreedzame!) actie.
- Ten slotte, Jezus richt een gemeenschap in van mensen met macht en kracht. Jezus heeft geen interesse in mensen die op een individualistische manier handelen. In plaats daarvan bouwt hij een 'instituut' op waarin mensen met elkaar verbonden zijn: de Kerk, het instrument waarmee Christus' boodschap doorgegeven en de vormgeving van Gods Koninkrijk in de wereld bevorderd wordt. Waar vals populisme een menigte vormt die een leider slechts volgt, leidt Jezus leerlingen en leiders op en schept structuren die mensen in staat stellen om zelf te leren en zichzelf te ontwikkelen.

Wijkproject 'Open Table'

Nu ik het conceptuele kader van inclusief populisme uiteengezet heb en heb laten zien hoe het verband houdt met het ook politieke optreden van Jezus, ga ik in op mijn eigen ervaringen met dit model in de context van een parochie in Oost-Londen, St. George in the East. Dit werpt ook licht op de omgang met de Bijbel.

Het project 'The Open Table' is een project ván en niet alleen vóór arme mensen. De mensen die erbij zijn betrokken, zijn niet de ontvangers van kerkelijke liefdadigheid, maar zijn zelf werkers in de wijngaard. Veel van deze mensen zijn zelf dakloos of hebben ervaring met dakloos zijn. Samen dragen ze nu de verantwoordelijkheid om het grote probleem van dakloosheid aan te pakken.

Dit gebeurt door het aanbieden van maaltijden, maar het 'Open Table'-team deelt ook vriendschap, bidt voor wie op straat leeft, en legt relaties die eraan meewerken dat mensen ook op zondag naar de kerk komen voor een ontbijt, een douche en, soms ook, een zondagse dienst.

De groep zelf is gevormd rondom gebed en een gebedsleven. Een van de dingen die de leden samen doen heet 'Worship Table – a Pentecostal Eucharist,' waarbij het team bijeenkomt voor een maaltijd en bijbelstudie rondom de altaartafel, voorafgaand aan de viering. De ruimte die zo ontstaat, is ontzettend belangrijk omdat het de groep laat zien dat zij de mensen zijn die God gebruikt om zijn missie in de wereld uit te voeren. Zij zijn degenen die door God gesterkt worden voor deze dienst.

Deze bijeenkomst bestaat vrijwel helemaal uit arme en gemarginaliseerde mensen; zij zijn in het middelpunt van de vierende

gemeenschap, niet aan de rand. Waar ze in andersoortige bijeenkomsten, met meer sterke, zelfbewuste mensen, hun mond zouden houden, vinden ze hier hun stem. Dit verandert niet alleen opvattingen over wie er wat bij te dragen zou kunnen hebben in een viering, maar ook het zelfvertrouwen.

Het lezen van de Bijbel is een integraal onderdeel van deze manier van vieren en het vorm geven van het evangelie in de wereld en draagt bij aan de dynamiek in de groep. De deelnemers groeien namelijk in zelfvertrouwen als leiders in de missie onder de daklozen in de wijk en dat beïnvloedt hun manier om de Bijbel te lezen.

Hun ervaringen in de wijk vormen hun inzicht in de Bijbel – en omgekeerd. Dit betekent ook dat ze zich nu voor kunnen stellen hoe ook de onderliggende oorzaken van dakloosheid aangepakt kunnen worden, zoals gebrek aan veilige onderkomens, problemen met de geestelijke gezondheid en werkeloosheid. Deze mensen geloven nu dat ze een rol van belang kunnen spelen in het veranderen van hun wijk – en het is precies de interactie tussen eredienst, bijbelstudie, gebed en handelend optreden in de wereld dat hun het vertrouwen gegeven heeft om dit te doen. Zo zijn ze bijvoorbeeld betrokken geweest bij een campagne om land voor de bouw van huizen veilig te stellen, het organiseren van een regelmatig ontbijt voor daklozen, en een project om tijdelijke huisvesting in containers te regelen als tussenfase naar een vast onderkomen.

Het team dat samenkomt om deze missie uit te voeren bestaat dus niet uit mensen die je onmiddellijk zou associëren met het leiden van Gods kerk anno nu. Tegelijkertijd past het wel goed bij Jezus' insteek bij het vormen van een kerk waarin de armen geen last maar een geschenk zijn. Zij *zijn* de kerk en niet een project *van* de kerk en daarom is het van groot belang om aandacht te hebben voor hoe zij zelf met God omgaan en God ervaren in de omgang met de Schrift, in gebed en eredienst. Hoe het hun in staat stelt om te groeien in zelfvertrouwen en als leerlingen die hun door God ingegeven opvattingen over de zorg aan daklozen ook gestalte kunnen geven. Hun weerbaarheid, hoop en toewijding is heel bijzonder en draagt vruchten die anders nooit gegroeid zouden zijn. In plaats van actieve ontvangers van kerkelijke liefdadigheid zijn zij op weg om een katalysator te worden die de kerk oproept om haar missie op een manier vorm te geven die in het voetspoor van Jezus past.

Zij zíjn de kerk,
niet een
project ván de kerk

Het verschil met vals populisme kan niet groter zijn: authentiek, inclusief populisme geeft de armen een eigen stem en stelt hen in staat om te handelen, terwijl vals populisme hen uitlevert aan de belangen van de elite. De 'politiek van Jezus', de kerk en het Koninkrijk, bieden voor dit eerste een model en inspiratie.

De Bijbel en inclusief populisme

Ik sluit af met een aantal inzichten die we in Oost-Londen hebben opgedaan met betrekking tot bijbelstudie en interpretatie van de Bijbel. Daarbij is het van belang dat we uitgaan van de armen. Om die reden zijn we ook gedwongen om goed na te denken over hoe we samenkomen rondom de Schrift en hoe iedereen iets kan inbrengen. Op die manier kan de achtergrond van iedere deelnemer bijdragen tot, als het ware, de openbaring van inzichten die anders verborgen zouden blijven. Ook de verschillende invalshoeken spelen een rol. Sommigen zijn meer vertrouwd met een intellectuele benadering, terwijl anderen meer intuïtief of 'vanuit de onderbuik' reageren op een tekst. Al deze verschillende benaderingen hebben elk een eigen waarde en samen leiden ze tot een grotere rijkdom van interpretatie. Ook Jezus' manier van onderricht was niet intellectueel en op een vorm van academische uitleg gericht. Zijn gelijkenissen waren uitdagend, lieten mensen een stap verder kijken en denken, ze spraken de verbeelding en de intuïtie aan. Deze manier van bijbellezen heeft, als ze serieus genomen wordt, ook gevolgen. Het leidt namelijk tot actie, juist vanwege het verband dat voortdurend gelegd wordt tussen ervaringen in de wereld en de Schrift. Dat hoort bij deze manier van omgaan met de Schrift en het past bij deze manier van leerling-zijn en van groeien als leerling van Jezus.

Het serieus nemen van allen, en vooral van de armsten, door gezamenlijke bijbelstudie en actie is werk dat veel geduld vraagt, en dat, vanuit een werelds perspectief bekeken, tamelijk langzaam en inefficiënt is. Onze ervaring is echter dat juist deze manier van doen leidt tot een authentieke vorm van populisme die tegelijkertijd diep christelijk is én die mensen in staat stelt om te handelen en de maatschappij te veranderen. Het leidt dus tot politiek en tot een kerk die politiek is op de manier en in de voetsporen van Jezus.

Noten

[1] Angus Ritchie, *Inclusive Populism. Creating Citizens in the Global Age*, University of Notre Dame Press, 2019

[2] liverpool.anglican.org/The-2019-Micah-Lecture > Populism-and-the-Politics-of-Jesus

Vertaling uit het Engels: Peter-Ben Smit

— Caitlin Harland woont en werkt in Oost-Londen. Zij is daar in opleiding om priester te worden in de Church of England. De afgelopen acht jaar werkte ze bij het Centre for Theology and Community en Citizens UK als opbouwwerker, waar kerken in multiculturele achterstandswijken samenwerking zoeken en zich inzetten voor een veiliger leefomgeving, basisinkomen, betaalbare woningen en het tegengaan van bendegeweld.

POPULISME...
HET BLIJFT ALTIJD OPPASSEN DAT DE VOX POPULI NIET VERWARD WORDT MET DE FOX POPULI...
OTTOW

Protestantse kerken in Italië in neopopulistische tijden

Afgelopen februari, voordat de COVID-19-pandemie Italië en de hele wereld in haar greep hield, reisde ik over Sicilië. Ik deed dat samen met collega's die werken met partners in Europa en het Midden-Oosten namens de Presbyteriaanse Kerk in de Verenigde Staten (PCUSA).

We bezochten een aantal diaconale projecten van de Waldenzische (Evangelische) Kerk en de Federatie van Protestantse Kerken in Italië (FCEI). Deze projecten bieden hulp aan gemarginaliseerde en kwetsbare gemeenschappen, bevorderen een cultuur van gelijkheid en bevrijding, en dagen een samenleving uit die nog altijd winst, haat en verdeeldheid voorrang boven mensen geeft.

Present in de publieke sfeer

Indien populisme, zoals de Italiaanse filosoof Stefano Bogana in januari 2020 in *Il Manifesto* schreef, 'vanuit een ontologisch perspectief de depolitisering van de samenleving is', dan hebben de historische protestantse kerken hun commitment gepolitiseerd. Niet in de zin dat ze behoren tot een specifieke politieke partij of beweging, maar door te verkondigen dat het evangelie een essentiële plek heeft in de publieke sfeer als het gaat om armoede, marginalisatie of onderdrukking.

In populistische tijden voelen mensen dat hun gewone sociale positie van hen weggenomen is door de erosie van economische zekerheid en representatieve macht. Organisaties zoals de protestantse kerken in Italië zijn in dat gat gesprongen en hebben hun presentie in de samenleving als getuigen van geloof uitgebreid.

Hun model van actief burgerschap functioneert als een middel tegen de populistische visie dat gestoeld is op de botsing tussen de 'echte' burgers en de 'vijand', migranten. Het model van burgerschap van deze kerken is een essentieel kenmerk van een eerlijke en pluralistische samenleving waar mensen niet alleen maar consumenten of passieve ontvangers van wetgeving zijn, maar actieve deelnemers aan het democratisch proces.

Schoolbus van het Waldenzisch diaconaal centrum La Noce in Palermo.

Twee projecten

Als voorbeeld hiervan noem ik hier twee fantastische projecten.

La Noce in Palermo

Als eerste het Waldenzisch diaconaal centrum La Noce in Palermo. La Noce staat in een buurt die lijdt onder georganiseerde misdaad, maar biedt desondanks een breed scala aan dienst- en hulpverlening aan mensen met een beperking, minderjarige migranten zonder begeleiding, families en kinderen in precaire situaties, en ouderen die aan huis gebonden zijn. Het is onderdeel van een breder netwerk van sociale organisaties die een cultuur van transformatie van de samenleving en een welkom aan vreemdelingen willen bevorderen. La Noce werkt ook samen met de plaatselijke overheid, omdat de werkeloosheid van de plaatselijke bevolking hand in hand gaat met de uitbuiting van migrantenarbeiders.

Mediterranean Hope in Rosarno

Een tweede voorbeeld is het hulp- en zorgprogramma van Mediterranean Hope, Rosarno, voor migranten die in de landbouw werken in de zuidelijke regio Calabria. Mediterranean Hope is een veelzijdig programma voor rechtvaardigheid voor migranten en is opgericht door de FCEI. Het programma ondersteunt met name Afrikaanse migranten die sinaasappels plukken in een context van slavenarbeid, slechte en gevaarlijke leef- en werkomstandigheden.

Afrikaanse migranten bij de sinaasappelpluk in Rosarno.

Verandering initiëren

Vanuit hun eigen geschiedenis als vervolgde minderheid in Italië en hun erkende rol in het bevorderen van een daadwerkelijk pluralistische, rechtvaardige en participatieve samenleving, hebben de protestantse kerken in Italië (waldenzen, methodisten en baptisten) een goede uitgangspositie om verandering te initiëren en bewerkstelligen.
Met hun sociale en diaconale projecten, publicaties en commitment in het publieke debat werken deze protestantse kerken mee aan het kweken van een gezond politiek discours, het bevorderen van een visie die tegen de opkomst van fascistische tendensen ageert, en het pleidooi voor een nieuwe politieke werkelijkheid in de wereld post COVID-19.

Neonationalistisch en xenofobisch populisme zal er niet hetzelfde meer uitzien als de pandemie uitgewoed is. Zelfs de wurggreep waarin de Liga, een extreemrechtse en xenofobische partij, Italië had voor de uitbraak, zal niet intact blijven. Italiaanse protestanten zullen hun historische rol blijven spelen in een steeds veranderende samenleving. Niet vanuit een positie van morele superioriteit, maar vanuit de kracht van trouwe toewijding aan rechtvaardigheid en aan een God die met de kwetsbaren optrekt en roept om een nieuwe wereld en betere mensen.

Deze bijdrage is vertaald uit het Engels.

— Luciano Kovacs is lid van de Waldenzische Kerk in Italië en werkt als coördinator voor de regio's Midden-Oosten en Europa bij Presbyterian World Mission in de Verenigde Staten.

Vooroordelen jegens Roma in Kroatië

Roma-gemeenschappen worden in Kroatië niet expliciet uitgesloten en openlijke discriminatie wordt veroordeeld, maar in het dagelijks leven is het duidelijk dat er veel vooroordelen zijn tegen zowel de Servische minderheid als de Roma.

De decennia na de oorlog in Kroatië zijn jaren van grote veranderingen geweest. Met name het toetreden tot de Europese Unie in 2013 heeft ervoor gezorgd dat er grote stappen gezet zijn met betrekking tot mensenrechten. Maar ook in Kroatië zijn er onlangs weer oplevingen van nationalisme onder kleine groepen. Tijdens een recente herdenking van een overwinning tijdens de oorlog in de jaren negentig was nazi-symboliek te zien. Politici stimuleren dit niet, maar er blijft een fascistische erfenis die bij gelegenheid de kop opsteekt.

Klem

Tijdens de oorlog in de jaren negentig zaten de Roma in Kroatië klem tussen de strijdende partijen. Ze kregen de schuld van alles en nog wat en werden door beide partijen gedwongen mee te vechten. Dit is niet in de Kroatische geschiedenisboeken terechtgekomen, wat duidelijk maakt dat Roma niet echt gezien worden als behorend tot de natie. De situatie van de oorlog is in de herinnering nog steeds voelbaar, nationalisme is met name onderhuids aanwezig.

Marginalisatie die al generaties teruggaat en spanningen maken 'uitbouwen' lastig

De meerderheid in pentecostale en evangelicale kerken heeft zich tijdens de oorlog aangesloten, omdat deze kerken veel humanitaire hulp verleenden. Het zijn vandaag de dag kleine kerken. Evangelicale kerken zijn sinds de oorlog een plek waar verschillen overbrugd worden: 'er is geen onderscheid, noch

Het is moeilijk om verder uit te bouwen naar de Roma-gemeenschappen, vaak aan de rand van de samenleving in Servië.

Kroaat, noch Serviër'. Dat is mogelijk omdat deze kerken – in tegenstelling tot de Orthodoxe Kerk in Servië en de Rooms-Katholieke Kerk in Kroatië – niet verweven zijn met een nationale identiteit.

Tegelijkertijd is het moeilijk om verder uit te bouwen naar de Roma-gemeenschappen: de verschillen worden als té groot ervaren. De enige manier waarop die kloof overbrugd zal worden is als mensen elkaar ontmoeten. Maar omdat

de Roma in hun eigen gemeenschappen aan de rand van de samenleving leven, is dat niet altijd gemakkelijk. De marginalisatie van de Roma gaat al generaties terug, maar de oorlog van de jaren negentig heeft de spanningen voor de huidige generatie vergroot.

Kerk voor iedereen

Midden jaren negentig was er in Servië een revival onder de Roma. Daar zijn toen kerkplanters getraind om gemeenschappen op te richten en te ondersteunen. Daardoor zijn er nu in Servië substantiële pentecostale Roma-kerken. In Kroatië zijn maar twee Roma-kerken, er zijn een paar missiewerkers en slechts één Roma-pastor. Maar de pinksterbeweging is als kerk groeiend onder de Roma.
De Roma-leiders in de pentecostale kerken in zowel Kroatië en Servië zien hun kerken niet als 'Roma-kerken'. Ze willen dat het een kerk is voor iedereen. Met hun getuigenis over hoe het evangelie mensen kan veranderen willen zij ook de bredere samenleving bereiken. Zij zien het geloof en het evangelie als de weg naar verbetering van de levensomstandigheden in hun gemeenschappen, maar ook als een manier om een brug te slaan naar de niet-Roma maatschappij. Zo hopen zij via hun getuigenis en geloof verandering te bewerkstelligen van binnenuit en van buitenaf.

Via getuigenis en geloof hopen zij verandering te bewerkstelligen van binnenuit en van buitenaf

In Servië zijn veranderingen te zien op gemeenschapsniveau, in Kroatië gaat het eerder om individuele relaties. De pentecostale spiritualiteit en gemeenschapsvorming biedt hiervoor mogelijkheden, omdat iedereen als elkaars gelijke wordt beschouwd: een Rom staat op gelijke voet met niet-Roma en dat is van wezenlijk belang.

Deze bijdrage is vertaald uit het Engels.

— Melody Joy Wachsmuth is theoloog en missiewerker vanuit Kroatië in de Balkan onder Roma-gemeenschappen. Ze is bezig met de afronding van haar proefschrift over de verhalen van Roma-pentecostals.

Een perspectief op populisme vanuit Rusland

In Rusland verscheen de term populisme in 1878 in de vorm van *Narodnichestvo*. Het ontstond in de context van protest tegen de intellectuele elite die meende het Russische volk te leiden: zij zouden juist van het volk moeten leren.

De term populisme refereerde om te beginnen aan een progressieve socialistische beweging die zich identificeerde met de plattelandsbevolking en een nationalistisch karakter had – anders dan de marxistisch-socialisten. Het was de socialistische pro-marxistische beweging die de term jaren later een negatieve connotatie gaf.
Populisme is een 'hij zegt, zij zegt'-begrip. Wat het vandaag betekent heeft weinig te maken met de origine van de term. Er is ook geen eenduidige definitie, en dus is de interpretatie van populisme afhankelijk van geografische, culturele, partijpolitieke en ideologische factoren. Sommigen noemen Vladimir Poetin een populist, anderen diens tegenstanders.
Het moge duidelijk zijn dat het dus een ambigue term is die open is voor interpretatie en ook dat er vanuit de wetenschap weinig richting wordt gegeven. Zozeer zelfs dat sommigen nu beargumenteren dat populisme niet bestaat.

Afstand bewaren

De Russisch-Orthodoxe Kerk, die zich ook katholiek – in de oecumenische betekenis van het woord – noemt, houdt wijselijk afstand van de Russische politiek. De taak van het instituut is om het christelijk geloof te bewaren in het gebied van de Russische Federatie. Orthodoxie is historisch gezien een van de pilaren van de Russische nationale identiteit.
Zoals we hebben kunnen zien in de verslaggeving door de BBC van de protesten in 2019 – die door hen als populistisch werden bestempeld – sloot de kerk niet de deuren voor politieke dissidenten. Hoewel de kerk de traditionele politiek van de Russische regering steunt, speelt ze verder geen actieve, directe of zichtbare rol in de Russische politiek. Alle orthodoxe christenen zijn welkom in de kerk en om hun heiligen te vereren.
Rooms-katholieken vormen een religieuze minderheid in Rusland. Zij zijn voor het merendeel afstammelingen van Duitsers, Polen en Litouwers en

'Tempel van alle religies' in het Russische Kazan, in gebruik als cultureel centrum.

vertegenwoordigen nog geen halve procent van de bevolking. Over het algemeen leven de verschillende religieuze groepen goed en rustig samen in Rusland.

Een plek voor allen

Vermeldenswaardig is dat in Kazan, door velen beschouwd als de derde hoofdstad van het land, een tempel voor alle religies staat. Dit is de enige in zijn soort in de hele wereld. Verschillende architectonische en symbolische stijlen zijn in het gebouw toegepast: van orthodoxe en rooms-katholieke kerken, van synagoges en moskeeën. In een wereld die zich verdeeld toont door etnische, politieke en relegieuze intolerantie is deze tempel een belangrijk teken dat het mogelijk is een wereld te scheppen waarin allen een plek hebben.

'Narodnichestvo', als voorouder van populisme zoals we het vandaag kennen, nodigt uit om nederig te zijn

Als we teruggaan naar de originele betekenis van populisme zoals het in Rusland in de negentiende eeuw werd bedacht, dan is duidelijk dat we nog veel te leren en te overwegen hebben. *Narodnichestvo*, als voorouder van populisme zoals we het vandaag kennen, nodigt uit om nederig te zijn. Dit is ook een van de christelijke waarden, en moge duidelijk zijn, van de Russische ziel.
Macht is complex en corrumpeert. Het oorspronkelijke populisme nodigde de elite uit om dichter bij gewone mensen te gaan staan. Maar al te vaak staan zij op afstand van de wijsheid en kennis van gewone mensen, waardoor er onbegrip is tussen beiden. Wat zouden we kunnen leren – kritisch én onbevooroordeeld – van de zoektocht naar nederigheid van de Russen, wier nationale ziel christelijk en orthodox is?

Deze bijdrage is vertaald uit het Spaans.

— Vicente Quitero is Venezolaans politicoloog en Ruslanddeskundige. Hij volgde cursussen theologie onder auspiciën van de Orthodoxe Kerk van Moskou en heel Rusland.

Oost, West … wat is best?

Een van de meest populaire politici onder mijn Hongaarse vrienden in Roemenië is de in Nederland verguisde premier van Hongarije, Viktor Orbán. Wordt hij in Nederland afgeschilderd als een populist die het niet zo nauw neemt met Europese wetten en afspraken, voor veel Transsylvaanse Hongaren is hij degene die in Hongarije orde op zaken gesteld heeft en zijn rug recht houdt als het gaat om de traditionele Europese normen en waarden. Bij de aanhangers van populisten denkt men vaak aan de arme, weinig geschoolde 'massa'. Mijn vrienden behoren tot de hoger opgeleide, kerkelijk meelevende middenklasse. Mensen die internationale contacten hebben en zich niet zomaar laten meeslepen.

Al jaren levend in Oost-Europa kan ik me niet zo druk maken over Orbán of zijn Poolse tegenhangers, ook al heb ik uiteraard mijn bedenkingen. Als het over schenden van wetten gaat en een gebrek aan justitiële gerechtigheid doet Roemenië niet onder voor Hongarije en Polen. En Bulgarije scoort wat persvrijheid betreft volgens een internationaal onderzoek veel slechter dan Hongarije. De leiders van deze landen zijn zo wijs om hun mond te houden en op papier alles netjes volgens EU-normen te regelen.

Wat me wél aan het denken zet, is de felheid waarmee Nederland op Orbán reageert. Tot ergernis van mijn Transsylvaanse vrienden, die zich enorm storen aan deze betweterigheid. Mijn vrienden en ik delen hetzelfde geloof. Voor mij een reden des te meer om hun angsten, hun kritiek op mijn land en de keuzes die zij vanuit geloof maken serieus te nemen.

Mogen Oost-Europeanen hun eigen leiders kiezen, ook al bevallen die ons niet? Kunnen we er niet op vertrouwen, dat ze sterk genoeg zijn om andere leiders te kiezen? Op oppositie en kritiek, zelfs onder de aanhangers, hoeven ze echt niet gewezen te worden.

Maar meer nog: willen wij luisteren naar hun kritiek op ons? De populariteit van dit soort leiders ontstaat uit een stuk onbehagen, uit angst om kwijt te raken wat ze hebben – net als eerder toen Polen en Hongarije de speelbal werden van grootmachten en door West-Europa in de steek gelaten werden. Wie zijn wij dan om hun nu de les te lezen?

— Foka van de Beek is als theologe en toerustingswerker door de GZB uitgezonden naar Burgas in Bulgarije, stad en provincie aan de Zwarte Zee.

Enis Odaci:

‘Er zijn altijd meer mensen van vertrouwen dan van wantrouwen’

‘Media en politici laten ons vaak geen werkelijkheid zien, zij verkopen ons vooral een beeld van de ander. Zij zijn gebaat bij een ‘wij’ en een ‘zij,’ constateert spreker en schrijver Enis Odaci. ‘Door de ontmoeting kun je dat beeld met de verhalen van die ‘andere’ mensen nuanceren. De ontmoeting beschermt je tegen populisme.’

Ir. Enis Odaci is voorzitter van Stichting Humanislam, een denktank voor islamitisch humanisme, die hij mede naar aanleiding van het verscherpte islamdebat post-9/11 oprichtte. Hij is partner bij Stichting Koetsveld & Odaci, waar hij samen met predikant Herman Koetsveld de christelijk-islamitische dialoog vormgeeft via boekpublicaties en lezingen. Tevens is hij medeoprichter van Heilige Zaken, een adviesbureau voor reli-ondernemers. Hij was zakelijk leider bij het interreligieuze platform Nieuw Wij, waar hij de organisatie begeleidde in de ontwikkeling tot sociale onderneming. Sinds kort is hij verantwoordelijk voor de online ontwikkeling van *Volzin*, magazine voor religie en samenleving. Ook adviseert hij overheden en bedrijfsleven op de thema’s diversiteit en inclusie en is hij schrijver en spreker over geloof en samenleving in de huidige tijd.

U bent opgeleid tot ingenieur, hoe kwam u terecht in de wereld van de interreligieuze dialoog en ontmoeting?

‘De aanslag op de Twin Towers was voor iedereen een schokkende gebeurtenis. Na 9/11 veranderde er iets bij mij op de werkvloer. Daar waar ik voor de aanslag gewoon collega-verkeerskundige was, werd ik na de aanslag letterlijk een ‘moslimcollega’. Ik werd ook een ‘moslimbuurman’. Mensen stelden mij opeens vragen over mijn geloof, over de Koran, over Mohammed, over Allah, en natuurlijk over terrorisme.

Ik besloot me te verdiepen in mijn eigen religieuze wortels. Ik ontdekte een mooie godsdienst, las de Koran als een wetenschapper en ik kon duidelijk onderbouwen: wat Bin Laden deed was dit geloof kapen en vervormen. Nederlandse burgers kon ik helpen om ook andere invalshoeken op de islam te bezien en ik begon over mijn bevindingen te publiceren en te spreken. Die activiteit is eigenlijk op een positieve manier uit de hand gelopen en via diverse contacten met andersgelovigen ontdekte ik een verborgen talent: ik kon duidelijk schrijven en spreken over de maatschappelijke en politieke vragen van de tijd na 9/11. Ik kon er van leven en besloot daarom

mijn ingenieurswerk te verruilen voor mijn werk als publicist en als spreker.'

Als u terugkijkt op uw tijd bij het interreligieuze platform Nieuw Wij, wat voor ontwikkelingen ziet u dan, in de maatschappij en in de manier waarop vanuit de media in het algemeen en Nieuw Wij in het bijzonder wordt gereageerd?

'Ik werd door toenmalig hoofdredacteur Greco Idema gevraagd om af en toe iets te schrijven voor Nieuw Wij. Ik kende het platform nog niet, maar zag al snel dat er op een veel genuanceerder manier geschreven werd over de islam. Dat sprak mij aan. Na een aantal jaar kon ik eindredacteur worden en daarna zelfs de organisatie leiden als directeur.

In het algemeen geldt dat mainstream media ongenuanceerd schrijven over religie en zeker over islam. We hebben bij Nieuw Wij in 2019 een onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop de vier grootste kranten schrijven over moslims en migranten. De resultaten zijn schokkend, maar liefst tachtig procent van al het nieuws is negatief van aard, gaat uit van een superieur 'wij' versus een gevaarlijk 'zij', en slechts vijftien procent van de artikelen gaat over pluriformiteit in de positieve zin van het woord. Bij Nieuw Wij doen we niet aan oriëntalisme en we laten zoveel mogelijk de doelgroep zelf ook aan het woord. Ik mag hopen dat de mainstream media eens verkleuren, zodat niet alleen het witte perspectief dominant is maar juist het veelkleurige perspectief, maar ik ben niet hoopvol gestemd. Media vertegenwoordigen een macht en macht wordt niet zo snel opgegeven.'

Wat waren de grote uitdagingen en welke ziet u nu aan de horizon opdoemen?

'De uitdaging is en blijft om aan perspectiefwisseling te doen. Bij talkshows zie je altijd hetzelfde format: iemand is voor een stelling en een ander iemand is tegen een stelling. Dat levert dan zogenaamd interessante televisie op, maar het is vooral journalistieke luiheid. Als je spreekt over identiteit, cultuur, religie en thema's die hiermee samenhangen is het vraagstuk nooit binair te ontleden met een voor- of tegenstander. Je moet juist durven om de gelaagdheid van problemen te laten zien zodat mensen nadenken over maatschappelijke thema's.

Je ziet het vooral bij berichtgeving over moslims: blijkbaar denken alle moslims precies hetzelfde, dragen de vrouwen allemaal een hoofddoek en worden moskeeën allemaal gefinancierd door het buitenland. Dat denken is zelfs tot in de politiek een realiteit. Hoe kun je dan nog als Jan en Annie een realistisch beeld ontwikkelen als het de superdiverse moslimgemeenschap betreft? Dat lukt je dus niet en daarom is het nodig dat kinderen van migranten zelf werk gaan maken van eigen media, van eigen online platforms. We leven in een digitaal tijdperk en het kost geen geld meer om mensen te bereiken.'

Hoe kunnen online media, een boek als 'Spiegelreis' en ontmoetingen daar een ander beeld naast zetten?

'Toen ik in 2008 Geert Wilders regelmatig hoorde roepen dat 'Nederlanders' vooral joods-christelijk zijn en 'zij' vooral islamitisch, was ik verbaasd dat er zo weinig christenen opstonden om de heer Wilders van repliek te dienen. En juist op dat moment

verenigden in Twente veertig predikanten zich om precies datgene te doen waar ik naar snakte: een christelijk antwoord op Wilders formuleren. Ds. Herman Koetsveld, nu predikant in de Westerkerk in Amsterdam, stelde toen in adventstijd een manifest op waarin hij in tien punten afstand nam tot Wilders. Ik was onder de indruk en nam contact met hem op. We raakten bevriend en uit die vriendschap is het ene interreligieuze project na het andere geboren.
Op een gegeven moment daagde ik hem uit om meer te laten zien van de Nederlandse christelijke traditie. Hij stuurde mij op reis langs christelijke gemeenschappen en ik stuurde hem op reis langs islamitische gemeenschappen. Onze reizen 'spiegelden' we als het ware aan elkaar. We hebben er een boek over geschreven, *Spiegelreis*. Onze gezamenlijke conclusie was, niet verrassend, dat we helemaal niet kúnnen spreken over 'het christendom' of 'de islam'. Er is zoveel diversiteit, dat we alleen maar kunnen concluderen dat we op elkaar lijken. Andere woorden, andere taal, andere gebruiken, maar dezelfde verschillen, van heel orthodox tot heel vrijzinnig. Dat biedt kansen om problemen niet te abstraheren tot een hele geloofsgemeenschap, maar juist om je eigen ervaringen en kennis in te brengen om het gesprek aan te gaan met elkaar.
Het project 'Spiegelreis' leerde mij dat christenen en moslims toch echt broeders en zusters zijn. En dat we alleen maar vinden van niet omdat we ons laten leiden door voorgangers en politici die het liefst het idee van de eigen superioriteit willen cultiveren. Zij manipuleren slechts. Durf het eens aan om zelf op reis te gaan door andermans geloof en laat je verrassen.'

Hoe speelt religie voor uzelf een rol in (politieke – het persoonlijke is immers politiek) keuzes die u maakt? Hoe helpt religie u om polariserende antwoorden op sociale conflicten en situaties tegen te gaan?

'Mijn religie is voor mij de grond onder mijn voeten. Het draagt mij. Religie vertaal ik altijd naar een handelingsperspectief. Een bekende geleerde in de islam zei ooit: vertel me niet over je religie, laat het me zien. Ik kan me daar helemaal in vinden. Je gelooft wat je gelooft en daarin zullen we elkaar moeten vrijlaten. We hoeven elkaar dus niet te bekeren of te overtuigen van ons gelijk. Maar wat er uit je handen komt is veel belangrijker; wat heb ik aan jouw geloof in Jezus? Wat heeft de christen aan mijn geloof in Mohammed? Betrek die vragen eens op de school van onze kinderen, op de straat waarin we leven, op de werkvloer met onze collega's. Dan zie je dat je veel kunt betekenen voor de ander, omdat jouw geloof als het goed is van jou een beter mens maakt.
Zodra een geloofsinterpretatie ertoe leidt dat je je afzondert van anderen, helaas. Dan is die persoon in ieder geval iemand met wie niet samengewerkt kan worden. Ik blijf dan zoeken naar mensen die wel bereid zijn om samen de schouders eronder te zetten. Ik waak voor de neiging om een hele geloofsgemeenschap af te schrijven zodra een of twee personen zich niet met mij willen inlaten. Er zijn altijd meer mensen van vertrouwen dan mensen van wantrouwen.'

Het project ‘Spiegelreis’

Om stelling te nemen tegen polarisatie en taalverharding tussen bevolkingsgroepen gingen moslim Enis Odaci en protestants predikant Herman Koetsveld op reis door elkaars geloof om er zo meer over te leren en van te begrijpen. Ze hebben ieder een aantal geloofsgemeenschappen van de religie van de ander bezocht en vervolgens gereflecteerd op hun ervaringen en wat dit betekent voor de maatschappelijke, politieke en persoonlijke vragen van vandaag. Ze hopen met dit project mensen weer dichter bij elkaar te brengen. Want als moslims en christenen elkaar alleen leren kennen door de verhalen in de media, dan ontstaan er beelden die niet getoetst zijn en niet kloppen. Een verslag van elk van de acht bezoeken is in het tijdschrift *Volzin* gepubliceerd. In september 2019 is het boek *Spiegelreis* uitgekomen over dit project. In het boek schrijven beiden over hun reis over grenzen van hun eigen geloof heen en bouwen ze bruggen tussen religies.

Hoe draagt interreligieuze en interculturele ontmoeting en dialoog bij, in uw ervaring, in het tegengaan van populistische verdelingen tussen ‘wij’ en ‘zij’?

‘Door de ander letterlijk te ontmoeten ervaar je ook letterlijk de werkelijkheid. Tijdens ontmoetingen hoor je levensverhalen van mensen die meestal lijken op jouw eigen levensverhaal. Media en politici laten ons vaak geen werkelijkheid zien, maar zij verkopen ons vooral een beeld van de ander. Zij zijn gebaat bij een ‘wij’ en een ‘zij’. Door de ontmoeting kun je dat beeld met de verhalen van die ‘andere’ mensen nuanceren. De ontmoeting beschermt je tegen populisme. En als je een keer een slechte ontmoeting hebt, dan ga je de volgende ontmoeting aan.

Door te ontmoeten ontdek je dat veel problemen bespreekbaar zijn, mits je elkaar het vertrouwen gunt. Benader een moslima dus niet als een ‘onderdrukte’ vrouw, maar als iemand die een verhaal te vertellen heeft, die dochter is, moeder, of partner. Die ook angsten en zorgen heeft over hoe het in deze wereld voor elkaar te krijgen. Als je dat weet te doen, in die ontmoetingen, dan is een religieus gesprek altijd nog wel eens te voeren, maar ontmoeten doe je op basis van elkaars menselijkheid.’

Waar gaat de reis nu verder naar toe voor u, qua werk en qua inzet: langs een andere weg nu, voor een nieuw ‘wij’?

‘Ik ben sinds april verantwoordelijk voor de online ontwikkeling van *Volzin*, een mooi vakblad voor religie en samenleving. Bij Nieuw Wij heb ik een mooie tijd gehad, maar het is tijd voor iets nieuws. Ik houd van het concept van pelgrimage. Je moet altijd op reis gaan en aan de wandel blijven in het zinvolle leven. Ik hoop via mijn betrokkenheid bij *Volzin* verder bij te dragen aan verdieping en nuancering van religieuze en maatschappelijke thema’s.’

— Renate Japenga is jongerenwerker in de Protestantse Gemeente Hilversum en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Communalisme ontsluierd

Theologische bespiegelingen vanuit Indiaas perspectief

Tussen 23 februari en 1 maart waren de noordoostelijke stadswijken van New Delhi het toneel van geweld. De strijdende partijen waren hoofdzakelijk verdeeld langs religieuze lijnen en het geweld was gericht tegen de islamitische minderheid. De rellen kostten 53 personen het leven, waarvan twee derde moslim was. Uit ooggetuigenverslagen en filmopnames bleek dat de politie zich had geschaard achter de (hindoe-)geweldplegers. De gebeurtenissen uit die laatste week van februari 2020 moeten echter worden gezien in een breder historisch perspectief. De wortels van islamofobie en religieus fundamentalisme, inclusief geweldsuitbarstingen tegen minderheidsgroeperingen, moeten we zoeken in het koloniale verleden van India.

Hoe moeten we, gezien deze toename van geweld op basis van religieuze identiteit, die in de Indiase context een heel eigen nomenclatuur heeft, namelijk communalisme of communaal geweld, begrijpen wat er gaande is en, belangrijker, hoe kunnen we hierop vanuit theologisch perspectief antwoorden?

Communalisme in de historische context van India

In India is het begrip communalisme gaan betekenen dat religieuze gemeenschappen zich verenigen om seculiere doelstellingen te verwezenlijken. Dat wil zeggen: hindoes als hindoes, christenen als christenen en moslims als moslims, om hun belangen als kooplui of boeren te behartigen en zo een aandeel in de politieke macht te verwerven.[1] Communalisme als ideologie gaat uit van de veronderstelling dat mensen van hetzelfde geloof een gezamenlijk maatschappelijk, economisch en politiek belang hebben. Hieruit volgt dat de belangen van aanhangers van andere religies niet dezelfde zijn.[2] Deze ideologie van eenheid op basis van soort religie heeft geleid tot sektarisme en haat. In het kader van deze ideologie creëert een religieuze groep mythen over zichzelf en over andere gemeenschappen en presenteert zichzelf als slachtoffer dat zich moet wreken om de verloren trots terug te winnen. Dit biedt eenvoudige

Studentendemonstratie in Delhi tegen een omstreden immigratiewet, waarbij moslims het Indiase staatsburgerschap niet kunnen krijgen.

antwoorden op levensvragen en een simpel recept voor de persoonlijke problemen van de gelovige. Het biedt veiligheid en houvast en ontslaat van de plicht om zelf na te denken. Religie wordt aangegrepen om dieperliggende economische, maatschappelijke, politieke en psychologische oorzaken te verhullen. In het specifieke geval van India zien we een gemeenschap die de meerderheid uitmaakt zich presenteren als slachtoffer. En zo hebben we te maken met de ongebruikelijke situatie waarin een meerderheid blijk geeft van een minderheidsbewustzijn.

In het specifieke geval van India zien we een gemeenschap die de meerderheid uitmaakt zich presenteren als slachtoffer

Communalisme en communaal geweld zijn geen op zichzelf staande zaken maar vallen gedeeltelijk samen. Historicus Bipin Chandra legt uit dat '[...] communaal geweld in zijn verschillende vormen, gebaseerd op extreem doorgevoerd communalisme en gevoelens van vrees en haat, niets anders is dan de lelijke en barbaarse uitdrukking – en in het logische verlengde ligt – van de verspreiding van communalisme als ideologie zoals daarvan in vroeger tijden sprake was'.[3]
Bipin Chandra benadrukt het punt dat communalisme niet een prekoloniaal overblijfsel is: 'Communale politiek en communaal geweld waren in het voorkoloniale India vrijwel afwezig. Natuurlijk speelde religie een belangrijke rol in het leven van mensen. Men twistte erover. Ook was er sprake van godsdienstige onderdrukking. Maar de politiek van de heersende klassen was niet georgani-

seerd langs de godsdienstige scheidslijnen tussen hindoe en moslim.'[4] Chandra voegt hieraan toe dat communalisme evenmin deel uitmaakte van het volksbewustzijn. Volgens hem maakte communalisme deel uit van de overgang die India doormaakte gedurende de processen van kolonialisme. Religie werd ingezet als instrument om de massa te mobiliseren in de nieuwe politiek die deelname door diezelfde massa aan de vertegenwoordigende politiek behelst.

Communalisme en communaal geweld vandaag

Het is niet toevallig dat de ernstigste ongeregeldheden tussen met name hindoe- en moslimbevolkingsgroepen zich voordeden in Mumbai en Gujarat, twee steden met waarschijnlijk de sterkste mate van communalisering en tevens belangrijke centra van mondialisering en kapitalisme in India. De toenemende invloed van het kapitalisme heeft op tweeërlei wijze gediend als aanjager van het communalisme en op communalisme gebaseerd beleid. Het kapitalistische systeem is er enerzijds niet in geslaagd om werkloosheid en armoede uit te bannen en daarmee een einde te maken aan de frustratie en een ongezonde wedijver om schaarse banen. Anderzijds is er welvaart gecreëerd voor een bepaalde klasse, wat heeft geleid tot een zichtbare en schrijnende ongelijkheid en daarmee tot nieuwe sociale spanningen en maatschappelijke vrees. In dit alles is het de middenklasse die hierdoor het hardst is getroffen. Bipin schrijft hierover: '[...] een van de voornaamste aspecten van communalisme is dat het uitdrukking gaf aan, en diep geworteld was in, de belangen,

Straatrellen in New Delhi: zijn alle burgers van India gelijk voor de wet?

ambities, vooruitzichten, attitudes, psyche en visies van de middenklassen in een maatschappelijke situatie die werd gekenmerkt door economische stagnatie en de afwezigheid van een felle strijd om de samenleving te transformeren.'[5] Dit, gevoegd bij het kwijtraken van oude identiteiten, zoals kaste en dorpsverbanden, heeft het moderne, verstedelijkte India de huidige crisis te lijf doen gaan met het stellen van de verkeerde vragen en het bedenken van de verkeerde antwoorden. Terwijl men allengs de maatschappelijke realiteit leerde aanvaarden, werd er een gemakkelijke zondebok gevonden in de 'ander' – in dit geval een bepaalde geloofsgemeenschap – om die de schuld te geven van alles wat er in de samenleving niet deugde. Waar werkloosheid en middelenschaarste heersen te midden van een concurrerende samenleving, wordt religie gebruikt om de eigen gelederen te sluiten teneinde economische invloed te kunnen uitoefenen.

Religie wordt gebruikt om de eigen gelederen te sluiten teneinde economische invloed te kunnen uitoefenen

Politiek gezien houdt communalisme in dat 'politieke partijen gevangenen worden van bekrompen verkiezingspolitiek en electorale rekensommetjes; vanwege hun bezorgdheid over 'vote banks' onttrekken zij zich aan hun verantwoordelijkheden als onpartijdige voorvechters voor het algemeen belang en pleitbezorgers van Indiase burgers. In dit proces raakt de staat haar geloofwaardigheid kwijt en wordt het secularisme ernstig ondergraven.'[6]
De mondialisering heeft tevens gevolgen op sociaalpsychologisch gebied, wat bijdraagt aan de ontwikkeling van het communalisme. Met name enerzijds het verlies van identiteit als gevolg van de processen van modernisering en anderzijds de homogeniserende en hegemoniserende effecten van mondialisering behoren tot de voornaamste oorzaken van communalisme. Deze processen leiden tot gevoelens van vernedering en een drastische afname van eigenwaarde. Daarvoor in de plaats komt een gevoel van grandeur en een verheerlijking van het verleden, met de oproep om tot dat verleden terug te keren. Voor India was dit verleden uiteraard de gouden eeuw, toen er nog geen moslims en christenen waren en het rigide kastenstelsel nog ferm overeind stond. Ongetwijfeld zou deze situatie gunstig uitpakken voor de hedendaagse elites, die vrezen dat hun posities hun uit de handen worden gegrist, zowel door krachten van buitenaf als door de inmiddels assertief geworden lagere kasten, zowel Dalits als religieuze minderheden.

Markt in Gokulpuri Tyre, noordoost-Delhi, verbrand tijdens de rellen in februari 2020.

Antwoorden vanuit theologisch en ethisch perspectief

Wat zou een oecumenisch, theologisch antwoord kunnen zijn op deze situatie van communalisme en communaal geweld in India? Het woord oecumene vindt zijn oorsprong in het behoren tot een gezamenlijke 'één-heid'. Hoewel dit op zich iets positiefs is, zou een meer eigentijdse interpretatie van oecumene kunnen luiden: een gemeenschappelijke inzet voor gerechtigheid, vrede en de heelheid van de schepping. In deze perceptie zou een gezamenlijke inzet van alle religieuze groepen een oecumenisch, interreligieus antwoord kunnen zijn op het communalisme. In onze gemeenschappelijke en gezamenlijke strijd voor gerechtigheid vinden we onze 'één-heid'.

In onze gemeenschappelijke en gezamenlijke strijd voor gerechtigheid vinden we onze 'één-heid'

Misschien is het verhaal van Hagar wel een van de eerste bijbelverhalen over minderheden. Hagar behoort niet alleen etnisch tot een minderheid, zij is ook nog eens slavin en, natuurlijk, vrouw. Het verhaal zelf gaat over twee vrouwen, de ene – Sara – bevoorrecht, de andere – Hagar – niet. De ene draagt de belofte van het volk Israël in zich terwijl de andere wordt gebruikt, misbruikt en aan de kant wordt gezet. Toch is het Hagar die een kind zal baren en niet Sara (althans, dat duurde lange tijd). Het is een significant gegeven dat Sara hoopt dat de geboorte van Hagars kind positief zal uitwerken voor haar eigen persoonlijke status en aanzien. Het tegendeel is echter waar: Hagar kijkt op haar neer. En dit heeft ook betekenis voor ons. De geboorte van iets nieuws maakt het ontstaan van een nieuwe relatie mogelijk, een relatie die is gebaseerd op gerechtigheid en liefde in actie. Maar dit is nu precies wat er niet gebeurt. De geboorte van het kind,

> het nieuwe, leidt in werkelijkheid tot een verstolling van oude hiërarchieën, die niet alleen nog onbuigzamer maar ook stringenter worden.

Dit noopt tot nadenken. De na de Britse koloniale overheersing verkregen onafhankelijkheid gaf India de kans op een nieuw begin, maar in plaats daarvan zagen we de verstolling van oude hiërarchieën. De ideeën van één specifieke klasse werden gehouden voor nationalisme en werden universeel gemaakt, maar op zo'n manier dat oude hiërarchieën werden versterkt – minderheden en andere kwetsbare gemeenschappen werden daarentegen als antinationaal aangemerkt.

> Maar hier houdt ons bijbelse verhaal niet op. Het lukt Hagar om zich aan haar lijden te ontworstelen, ze vlucht de woestijn in, geheel in lijn met het latere verhaal van Exodus. Anders dan de God die de Hebreeuwse slaven komt redden, treedt het goddelijk wezen hier op namens de onderdrukkers en stuurt Hagar terug naar huis. Dit goddelijk wezen is een schurk, een premiejager die hen, de niet-uitverkorenen, terug in hun onderdanige positie duwt. Misschien moeten we op dit punt onze theologische ideeën over uitverkiezing nog eens tegen het licht houden.

Natuurlijk zijn uitverkiezingstheologieën een krachtige ideologie voor zowel de dominante als voor de niet-dominante groep. Enerzijds worden zij die domineren gelegitimeerd. Anderzijds geeft het de groep die niet domineert de mogelijkheid een identiteit te laten gelden. Toch zou ik willen pleiten voor de idee dat God, die nergens thuis is en aan niemand toebehoort, van ons vraagt om uitverkiezing eens te bezien vanuit de ander; hoewel we Gods vrijmacht niet willen loochenen, zal dit ons doen beseffen dat de uitverkorene altijd de ander is. Niemand heeft het recht om het uitverkoren-zijn voor zichzelf op te eisen.

Een natie nodig die zich bezighoudt
met de belangen van de meest kwetsbaren,
de allerminsten, de minderheid

Van ons wordt juist verlangd het uitverkoren-zijn in de ander te (h)erkennen. Hier moeten we echter de nodige voorzichtigheid in acht nemen en oog hebben voor de machtsverhoudingen die zich laten gelden in en door middel van de uitverkiezingsideologieën. Door te erkennen dat de uitverkorene altijd de ander is, erkennen we tevens de onrechtmatigheid van alle aanspraken op het

'Van ons wordt verlangd het uitverkoren-zijn in de ander te (h)erkennen', stelt de auteur in dit artikel. Schilderij van Nelleke Tak-Roest, 2018.

uitverkoren-zijn, niet alleen van onszelf maar ook van hen die dergelijke aanspraken maken. Dit vraagt daarom van de niet-dominante groep dat zij zich het eigen uitverkoren-zijn niet toe-eigenen en tegelijkertijd de aanspraken op het uitverkoren-zijn van de dominante groep verwerpen. Hoe zien we dan die niet-dominante groep, de niet-uitverkorenen: als minderheid?

Het verhaal van Hagar is vol visuele beelden. Hagar noemt God. Ze roept God niet aan, ze noemt Hem. Ze noemt God als een God die ziet. '*El roy*'! Maar de vraag is: wat ziet God? Merkt God het lijden van de gemarginaliseerden op of maakt God zich drukker om de belangen van de machtigen, van de uitverkorene(n)? Wie zien wij? Vanuit welk perspectief bezien wij het? Het verhaal van Hagar gaat in hoofdstuk 21 verder met haar verbanning, als parallel met de Babylonische ballingschap, en ze wordt met haar kind

> achtergelaten om te sterven. De gastvrijheid die zij in de wildernis had gevonden, is er niet langer, totdat God een ruimte voor haar maakt.
> Een moeilijke ruimte, dat wel. Phyllis Trible zegt dit in zeer fraaie bewoordingen. Over Hagar, wier ervaringen parallel lopen aan die van de minderheden in India, zegt ze dat zij een exodus meemaakt zonder bevrijding, een openbaring zonder redding, een wildernis zonder verbond, een rondzwerven zonder land, een belofte zonder gestanddoening en onverdiende verbanning zonder terugkeer.

Uitgaande van deze theologische overpeinzing hebben we misschien wel een ethiek nodig die de ideeën van nationalisme niet verbindt met de ideologieën van de machtigen, of een nationalisme dat zich heeft laten inspireren door de teksten van de dominerende kasten. Geen nationalisme als onwrikbare loyaliteit aan de staat; een staat die niets meer is dan een commissie die toezicht houdt op de aangelegenheden van de welgestelden. Maar een natie die zich bezighoudt met de belangen van de meest kwetsbaren, de allerminsten, de minderheid. Immers, zal ons – aan het eind van ons eigen verhaal – niet worden gevraagd: 'En wat hebt u gedaan voor de minste van mijn broeders en zusters?'

Vertaling uit het Engels: Pieter Plas

Noten

[1] Gabriele Dietrich en Bastiaan Wielenga, *Towards Understanding Indian Society,* Madurai: Centre for Social Analysis, 1998, blz. 183-184

[2] Bipan Chandra, 'Communal Ideology: An Analysis', in: Ravindra Kumar (red.), *Problem of Communalism in India,* New Delhi: Mittal Press, 1990, blz. 87

[3] Bipan Chandra, 'Communalism and Communal Violence in Modern India', in: *Communalism in Modern India,* Burdwan: University of Burdwan, 1994, blz. 27

[4] Ibid. blz. 28

[5] Bipin Chandra, *Communalism in Modern India,* New Delhi: 1984, blz. 40-41

[6] John Desrochers, *The India We Want to Build: Perspectives for a Better India (Vol. II,* Bangalore: Centre for Social Action, 1995, blz. 284

— Philip Vinod Peacock is lid van de Church of North India en werkzaam als uitvoerend secretaris voor Justice and Witness van de World Communion of Reformed Churches.

Kijken naar de mens

In mijn boekenkast staat een kleine collectie (oude) (kinder)bijbels met illustraties. Een ervan is het deeltje 'De barmhartige Samaritaan' met tekeningen door Kees de Kort, later ook opgenomen in de *Kijkbijbel*. Deze beelden zijn van een treffend kleurgebruik, waardoor je wordt opgezogen in het verhaal en alle emoties die erin voorkomen.
Het verhaal start met een man die vol goede moed op reis is, met een ezel achter zich aan. Dan wordt hij aangevallen door drie boos kijkende mannen met knuppels, die hem halfdood achterlaten. Je voelt de dreiging van de overvallers en het daaropvolgend lijden. De kleuren in de tekeningen veranderen naar donkerblauw, donkergrijs en donkerrood. Een priester en een leviet, van wie je hoopt dat ze zullen helpen, lopen de halfdode man met opgeheven kin en schuchtere blik voorbij. De derde voorbijganger stopt. Het is een Samaritaan, een 'vijand', die medelijden krijgt, de wonden van de man verzorgt en hem naar de herberg brengt om te genezen. Ook deze wending is zichtbaar in de kleuren van de tekeningen: donkergrauwe lucht verandert naar donkerblauw en wordt steeds lichter. Het contrast is duidelijk zichtbaar. Het duistere en grauwe van de ene tekening steekt af tegen het warme licht, de felle en lichte kleuren als de aangevallen man veilig in de herberg wordt verzorgd.
Het is indrukwekkend hoe zulke eenvoudige tekeningen zo'n diepgang kunnen hebben. Het kleurgebruik versterkt de rollercoaster van emoties. Juist daarom komt ook de moraal van het verhaal binnen, en voel je de opluchting als de Samaritaan wél helpt. Het zet je aan te kijken naar de mens en wat hij of zij nodig heeft, in plaats van naar status, religie of opvatting.

— Jolien van Braak MA is kunsthistorica en theologe. Zij zoekt de verbinding van beeldende kunst met geloof, kerk en theologie.

Tekeningen van Kees de Kort uit 'De barmhartige Samaritaan', deel 7, serie 'Wat de Bijbel ons vertelt', 8e druk, 1984

Viering Internationale Vrouwendag 2020

Nog net voor alle bijeenkomsten afgelast werden vanwege het coronovirus, vond op zondag 8 maart, op de Internationale Vrouwendag, een viering plaats met als thema 'Vrouw en leiderschap', georganiseerd in een nieuwe samenwerking van Samen Kerk in Nederland (SKIN), de Oecumenische Vrouwensynode en het netwerk Gelijkwaardig leiderschap van MissieNederland. De bezoekers vormden een kleurrijke verzameling qua kerkelijke achtergrond, etniciteit en geloofsbeleving. 'Vrouw en leiderschap' is een thema dat ook in de Bijbel terug te vinden is. In de workshops vertelden spreeksters vanuit diverse achtergronden over vrouwen in de Bijbel die moedig leiderschap toonden. Bij de workshop van Simone Schoenmaker (verhalenverteller en werkzaam bij Tot Heil des Volks) over de vrouw die de voeten van Jezus waste, ontdekten we bijzondere aspecten: bijvoorbeeld de enorme moed die zij toonde om tegen de cultuur in, risicovol, de kamer met mannen binnen te stappen en naar Jezus te gaan. Jezus veroordeelde haar niet, sterker nog, Hij eerde haar door haar als voorbeeld te stellen.
Ook nu zijn er veel moedige vrouwen die, in een cultuur waar helaas nog steeds genderongelijkheid bestaat, opstaan en krachtig leiderschap tonen. Gelukkig wordt het gesprek in Nederland steeds meer gevoerd. Maar het is nog steeds nodig. De oproep klinkt nog steeds, zoals Maaike Landman (predikant binnen de Unie van Baptisten) sprak: '*Talita koem!* Meisje, vrouw, sta op! Sta op en geef ruimte zodat de ander op kan staan.' — *Eveline Bakker, stagiair Gelijkwaardig leiderschap, een netwerk van MissieNederland*

Tips van de Redactie

Populisme in film en televisie

• *Years and Years,* NPO Start

Via de levens van drie generaties in de familie Lyon uit het Noord-Engelse Manchester volgen we de gebeurtenissen in de nabije toekomst. Oorlog en mondiale spanningen, Brexit, de herverkiezing van Donald Trump, vragen over leven in een *virtual reality* en populistische politiek – in de gedaante van de opkomst van een nieuwe populistische beweging onder leiding van Vivienne Rook, met veel aplomb neergezet door Emma Thompson – en vragen over seksualiteit en migratie passeren allemaal de revue in deze zesdelige serie.

• *The Post* (2017) en *Truth* (2015), Netflix en andere online platforms

Twee films voor het Trump-tijdperk over de keuzes die de media moeten maken in hun relatie tot politieke macht en machthebbers. Hoe kunnen de media hun rol als 'kritisch tegenover' behouden als de druk die door de politiek wordt uitgeoefend steeds hoger wordt? Vragen over transparantie, waarheid, macht omwille van macht en de keuzes die daarin moeten worden gemaakt.

Film

Gabriel Mascaro
Divino Amor
2020

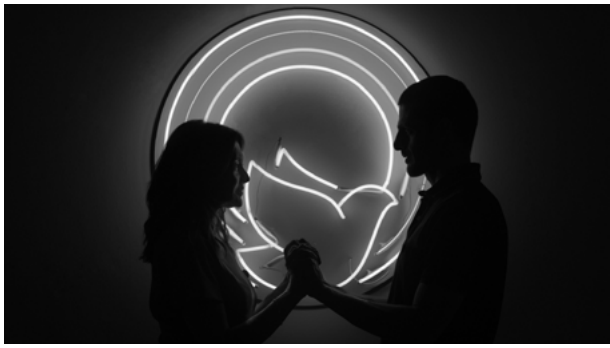

Het welvaartsevangelie viert hoogtij

Het coronavirus verspreidde zich al wereldwijd en toch ontkende de Braziliaanse president Bolsonaro de ernst van de virusuitbraak. Toen hij uiteindelijk van kritiek op de nodige maatregelen overging op waarschuwende woorden, deed dat bij velen de wenkbrauwen fronsen. Het went maar moeilijk, de populisten die aan de macht zijn. Nu het populisme in steeds meer landen vorm krijgt, wordt de vraag welke rol religie daarin speelt ook relevanter. Het evangelicalisme wint in Brazilië momenteel aan kracht. Begin dit jaar verscheen hierover de interessante speelfilm *Divino Amor*.
De film vertelt het verhaal van Joana, die als ambtenaar verantwoordelijk is voor het afhandelen van scheidingszaken. Vanuit haar geloofsovertuiging ziet zij het als haar persoonlijke missie om stukgelopen huwelijken juist te redden. Ze nodigt de stellen uit mee te gaan naar de groep Divino Amor. Daar wordt huwelijkscounseling gegeven vanuit de overtuiging dat het delen van intimiteit en seksualiteit een manier is om Gods Koninkrijk te betreden.
Divino Amor speelt zich af in 2027, niet toevallig het jaar waarin de maximale ambtstermijn van president Bolsonaro afloopt. De film laat goed zien hoe het christendom zich kan gaan manifesteren in Brazilië. Carnaval heeft plaatsgemaakt voor een uitbundig feest waarin wordt uitgekeken naar de terugkeer van de Messias. Het welvaartsevangelie is in extreme vorm doorgevoerd, de geloofsbeleving is verder geïndividualiseerd en de kerk is letterlijk een afhaalloket. Joana is de wanhoop nabij door het uitblijven van de kinderwens, zij vraagt zich af of God niet ziet hoeveel zij voor Hem doet?
De film is zeker niet voor iedereen geschikt, mede omdat die zeer expliciet is in het tonen van seksuele uitspattingen. Toch wilde ik de film hier bespreken, omdat regisseur Gabriel Mascaro op knappe wijze laat zien hoe religie helaas kan bijdragen aan een samenleving waarin het steeds meer draait om zelfverrijking.

— Joël Friso is theoloog en betrokken bij Interfilm.

Muziek

Populaire meesterwerken (?)

De muziek is bij uitstek een domein waar de tegenstelling tussen de elite en het volk zichtbaar wordt. Denk bijvoorbeeld aan het contrast tussen het Koninklijk Concertgebouworkest in het Amsterdamse Concertgebouw en André Rieu op het Vrijthof in Maastricht. Je hoeft zulke tegenstellingen maar te noemen en er ontbrandt een discussie over smaak en ontwikkeling.
Het vak muziekgeschiedenis in mijn eerste conservatoriumjaar begon met Wolfgang Amadeus Mozart, één van de beroemdste componisten ooit. In zijn eigen tijd werd hij echter ook wel weggezet als een platte publiekstrekker. In Salzburg componeerde hij de opera *Die Entführung aus dem Serail* in het Duits, een taal die men eigenlijk te grof vond voor de verfijnde operakunst. De elite bestempelde de muziek als overrompelende kitsch, maar het volk vond de vrij platte opera fantastisch. Toch twijfelen we nu niet aan de kwaliteit van Mozarts muziek. Het bijzondere is zelfs dat zijn muziek in eerste instantie vaak aangenaam maar oppervlakkig lijkt, terwijl nadere bestudering toch de hand van een geniale vakman laat zien.
Twee eeuwen later stuitte Gustav Mahler op een vergelijkbare paradox. In 1906 werd de opera *Salomé* van zijn vriend en collega Richard Strauss opgevoerd in Graz, en dat was een doorslaand succes. Toen Mahler met Strauss in de trein terug naar Wenen zat, uitte hij zijn onbegrip. Mahler vond de opera één van de grootste meesterwerken van zijn tijd, dus waarom vond dan juist het publiek het zo goed? Hij achtte populariteit en genialiteit onverenigbaar.
Mozart en Mahler zijn twee voorbeelden die je aan het denken zetten over kwaliteit en populariteit. Er hoeft geen tegenstelling tussen te zitten, want populaire muziek kan van hoog niveau zijn. Kwalitatief hoogstaande maar minder geliefde muziek vraagt wellicht wel om een gepassioneerde ambassadeur.

— Iddo van der Giessen is cantor-organist van de Goede Herderkerk te Rotterdam-Schiebroek, masterstudent Geschiedenis en masterstudent Orgel. www.iddovandergiessen.nl

Boeken

Willem van der Meiden en Derk Stegeman (red.), *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel,* Stek Den Haag / Skandalon, 2020, 112 bladzijden, € 13,95

Een verslag van binnenuit en reflectie op de kerkdienst die 2306 uur en een kwartier duurde en landelijk en internationaal nieuws werd. Tijdens een aantal nachtelijke uren was uw recensent als voorganger aanwezig. Slechts twee 'kerkgangers', maar nooit eerder voelde ik mij zo verbonden met de 'Una Sancta' als toen.
Het initiatief om de familie Tamrazyan 'kerkasiel' te geven, was niet gepland. Ook in Den Haag was lang niet iedereen er gelukkig mee. 'Mag je de liturgie gebruiken als politiek drukmiddel?' 'Waarom wel dit gezin en niet die talloze anderen die met uitzetting bedreigd worden?' 'En toch', dat is de kortste geloofsbelijdenis die er is, schrijft Christien Crouwel als secretaris van de Raad van Kerken. De Armeense familie Tamrazyan had kerkasiel gekregen bij de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt van Katwijk. Vraag aan de Protestantse Kerk van Den Haag: kunnen jullie dat overnemen? Alleen een doorlopende kerkdienst zou hen voorlopig uitstel van uitzetting kunnen bieden.
Waar kerkelijke molens meestal langzaam malen, laat dit boekje zien dat er wonderlijk veel kan als mensen in nood een gezicht krijgen! Men wist 'succes niet verzekerd', integendeel, het was een abrahamitisch avontuur. Derk Stegeman noemt het een 'pelgrimsroute'. Onderweg haakten velen aan, uit de breedte van de oecumene. Er is geen liturgische vorm te noemen die niet werd gepraktiseerd. Predikanten die aanvankelijk aarzelden, werden door gemeenteleden over de streep getrokken. Mensen van buiten de kerk boden zich aan als vrijwilliger.
Van Theo Hettema, voorzitter Algemene Kerkenraad van de Protestantse Kerk in Den Haag, is een mooie bijdrage over 'Profetische liturgie en de kerk van de toekomst'. Hij benadrukt dat voor dit kerkasiel teruggegrepen kon worden op de liturgische traditie: 'We hoefden niet te bedenken wat we gingen doen. We konden putten uit een rijke traditie van vormen, riten, liederen en gebeden'. Daardoor konden ook gelovigen aansluiten vanuit het hele land, uit Europa en zelfs mennonieten uit de Verenigde Staten.
In het boek zijn prachtige foto's opgenomen, ook van het iconische schilderij 'Madonna der Mare Nostrum' van Hansa Versteegh: de vrouw in een thermische deken met een vluchtelingenkind op de arm. In het boek zijn nieuwsbrieven opgenomen die tijdens het kerkasiel verschenen, persreacties en getuigenissen van deelnemers. Je zou het kerkasiel als een 'diaconaal' gebeuren kunnen isoleren. Maar ik denk dat dit boek laat zien dat het hier om de 'zending' van de gemeente van Christus gaat. Daarin zijn diaconaat, liturgie, verkondiging en communicatie (binnen de geloofsgemeenschap en met politieke ambtsdragers) met elkaar verweven. Geloven als het gaan van de pelgrimsweg. — *Rob van Essen*

Carolina Sanín, *Tu cruz en el cielo desierto* (te vertalen als: *Kruis in de hemelwoestijn*), Spaanstalige uitgave, Bogotá: Laguna Uitgav, 2020, 118 bladzijden, $ 5.82

In een land op zoek naar vergeving na een oorlog die al decennia duurt, publiceert de Colombiaanse schrijfster Carolina Sanín haar derde roman. Het is het verhaal over vergeving van een vrouw die verliefd is en ontdekt dat ze verliefd is geworden op een rokkenjager. Alsof ze een kunstwerk aan het maken is, verwerkt de hoofdpersoon haar moeilijk te vergeten liefde. Ze gebruikt haar intelligentie en creativiteit om voor zichzelf en de lezers een soort vergeving te creëren.

Carolina Sanin richt zich in het hele boek op de grootste literaire momenten van het menselijk brein: van Homerus' *Odyssee* tot Dantes *Vita Nuova* en de verhalen van 1001-nacht, van de Bijbel tot Shakespeare en de Franse poëzie die de Franse Revolutie inspireerde. Te midden van deze literaire zwaargewichten weeft ze op een formidabele manier een tekst van vergeving die sterk genoeg is om het gewicht van het oneindige herinneren van gebeurtenissen te dragen. Sanín geeft ons hier een metafysica van de vergeving als literair product.

Deze roman probeert een rigide interpretatie van het kruis als plek van slachtofferschap, medelijden en verdriet te overstijgen. Sanín ziet een kruis in beweging, als plek van voorbijgangers, als ontmoetingsplaats, als een grensplaats waar het subject van lijden ook het subject van verlangen is. En het is in deze meervoudige subjectiviteit waar dat meervoudige zelf krachtig naar voren komt, die manier van alles-in-één zijn. Die grote paradox waar we door één te zijn Gods volk kunnen zijn. Eén met andere mensen, maar ook één met de natuur om ons heen. Verschillende mensen, dieren en hemellichamen krijgen een stem. Regelmatig krijgt de aandacht voor lijfelijkheid een erotische insteek.

Als dit boek in het Nederlands zou worden vertaald, zou dat een bijdrage kunnen leveren aan de theologische taak van verzoening. Verzoening wellicht met de aarde en haar dieren. Groene theologie wint aan aandacht, en dit boek kan daar een bijdrage aan leveren vanuit een verrassende invalshoek.

— Alexander Villamil Morea-van Berkum

Moyra Dale, Cathy Hine and Carol Walker (eds), *When Women speak…*, Regnum Studies in Mission, Oxford: Regnum Books International, 2018, $ 6.57 / $ 4.66 (e-book)

Het netwerk 'When Women Speak' (WWS) heeft als doel aandacht te geven aan de stemmen van vrouwen op het snijvlak van christendom, islam en missiologie. De rol van vrouwen in het doorgeven van geloof in de moslimwereld is belangrijk, zo staat te lezen op de website. In de bestaande benaderingen van missie is men vaak blind voor gender. Bovendien is de stem van vrouwen ondervertegenwoordigd waar het gaat om de ontwikkeling van missie en missiologie.

Het vanuit Australië ondersteunde netwerk (geworteld in de missie-organisatie Interserve) neemt als uitgangspunt de evangelische oproep te getuigen van Christus. Het

Tips van de Redactie

Introductie op populisme

• *Politiek: Waarom zijn populistische politici nu succesvoller dan ooit?*, universiteitvannederland.nl/college/waarom-zijn-populistische-politici-nu-succesvoller-dan-ooit
Koen Vossen (Radboud Universiteit) geeft in dit filmpje een overzichtelijke introductie op populisme: wat is het eigenlijk, wat kenmerkt een populistisch politicus/politica en waarom zijn die op het moment zo populair?

• Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Elementaire deeltjes: Populisme*, Amsterdam University Press, 2017
Uit de serie *Elementaire deeltjes* ook een deeltje dat op degelijke wijze een inzicht geeft in populisme, over hoe populistische leiders functioneren en hoe dit het politieke landschap wereldwijd op z'n kop heeft gezet: wat zijn de gevolgen op de lange termijn?

• *Populisme 3.0 – Met Cas Mudde en Anton Jäger,* De Balie, vimeo.com/274380089
Als je liever naar een goed gesprek tussen wetenschappers kijkt dan bovengenoemd boek leest, dan is dit gesprek, gehouden in De Balie in 2018, een aanrader. Het gesprek raakt aan veel van de punten die ook in *Populism: A Very Short Introduction* aan de orde komen. Wederom, en niet voor niets, komt erkend populisme-expert Cas Mudde aan het woord. Mudde en Jäger zijn het niet in alles met elkaar eens: '[…] waar Jäger pleit voor een terugkeer naar het populisme zoals dat uit de Amerikaans politiek, waarin de economie en niet identiteit centraal staat, meent Mudde dat de kerngedachte van populisme als tegenstelling tussen het homogene goede volk en de homogene slechte elite altijd fout is. Ze zal op gespannen voet blijven staan met de liberale democratie en haar functioneren bemoeilijken.'

ziet moslimvrouwen als 'beelddragers van God-met-ons' en wil met hen samenwerken, 'finding common cause in hearing each other's voices authentically, and in working together against common oppressions' (whenwomenspeak.net/).
De eerste conferentie van het netwerk, in 2015 in Melbourne, vindt haar weerslag in het boek *When Women Speak …* waarin een zestal lezingen met co-referaten is opgenomen. Veel missiologische publicaties over de islam gaan uit van steeds één bepaalde context. In deze publicatie wordt de diversiteit van de islamitische wereld weerspiegeld in de (regionale) diversiteit van de auteurs, in de verschillende perspectieven en multidisciplinariteit van de discussies.
Het boek stelt bestaande ideeën aan de kaak, zoals de idee dat islamitische vrouwen altijd en overal onderdrukt worden. Ook kijken de auteurs kritisch naar missiestrategieën waarin de rol en de positie van vrouwen niet serieus genomen worden.
In het eerste paper, door Caty Hine, wordt dit duidelijk gemaakt. Zo schreef missioloog Phil Parshall in 2012: 'In our context,

Tips van de Redactie

• **Populisme in Europa**
Dossiers die door een aantal Nederlandse media over het thema worden bijgehouden en niet achter een betaalmuur zitten kunnen ingezien worden op bijvoorbeeld:
• *Groene Amsterdammer*: www.groene.nl/het-beste-over/rechts-populisme-in-europa
• *Reformatorisch Dagblad*: www.rd.nl/thema/buitenland/populisme-in-europa
• *de Volkskrant*: www.volkskrant.nl/dossier/populisme-in-europa

Onderzoeksjournalistiek voor betalende leden:
• decorrespondent.nl/collectie/populisme
• decorrespondent.nl/collectie/waarheid-en-nepnieuws

Op YouTube zijn veel documentaires van nieuwsorganisaties te vinden, bijvoorbeeld:
• *Right-wing populists and the EU* – Deutsche Welle/Youtube: youtu.be/uo0dFWOMaDM
Deze documentaire, gemaakt in de aanloop naar de Europese verkiezingen, beziet de deelname van rechts-populistische politici in de Europese politiek, alwaar deze Euro-sceptici de Europese Unie van binnenuit proberen te ondermijnen.

• *The Big Picture: The Making and Breaking of Europe*, www.aljazeera.com/programmes/the-big-picture/2017/02/big-picture-making-breaking-europe-170215130636456.html
Een tweedelige serie van Al Jazeera uit 2017 over hoe Europa sinds de Tweede Wereldoorlog omgegaan is met extreemrechtse politiek. De documentaire duikt in de geschiedenis om ontwikkelingen te schetsen die relevant zijn voor vandaag en morgen.

young persons, or women of any age, would not be appropriate as an initial direction for evangelism. It was hoped that they would follow in the faith of their husband/father.'
Hine schrijft hierover dat deze dominante strategie de marginalisering van vrouwen heeft versterkt. Het niet benaderen van (gesluierde) vrouwen leidt tot een 'dubbele' sluiering van deze vrouwen.
In het tweede paper, 'A Feminine Reading of Christian Missions in the Middle Eastern Context', presenteert Kathryn Kraft het verhaal van een moslima die Jezus in haar hart sluit en sociaal en cultureel gezien deel uit blijft maken van de moslimgemeenschap. De auteur roept daarmee vragen op over bekering en identiteit.
In het derde paper, '(Re)forming Identities and Allegiances', verkent Moyra Dale de thema's identiteit en verbinding aan de hand van een vrouwenprogramma van een moskee in het Midden-Oosten.
'Do Muslim Women Need Saving? Cultural, Theological, and Missiological Perspectives' is de titel van de vierde bijdrage, van Miriam Adeney. De vijfde lezing heet 'Firewords: Voicing the Pain', waarin Ida Glaser vanuit pijn en lijden een 'theologie van de

pijn van God' verkent, in dialoog met de islam. Cathy Ross ten slotte gaat in haar lezing in op geweld tegen vrouwen, analyseert haarscherp de verschillende vormen ervan, en benoemt welke manieren van verzet mogelijk zijn, beschreven in termen van de missie van de kerk.
Het laatste artikel kiest voor een breed begrip van 'missie'. De visie op missiologie van de meeste andere auteurs kan men klassiek noemen: de nadruk ligt op evangelisatie. Of men zich daar nu wel of niet in kan vinden, de lezer wordt zich door dit boek sterk bewust van de 'genderblindheid' van veel benaderingen in missie en missiologie, een beperking die overigens ook andere vakgebieden niet vreemd is. Dat is een grote verdienste van deze publicatie.
— Renate Japenga

Madelon Grant (red.), *Beelddragen. De wereldkerk en haar politieke opdracht*, Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie / Sallux, 2020, € 22,50 of als download via wi.christenunie.nl

In *Beelddragen* laat Madelon Grant, medewerker van zowel Samen Kerk in Nederland (SKIN) als het Wetenschappelijk Instituut (WI) van de ChristenUnie, een veelheid aan stemmen over en van christelijke migranten in Nederland aan het woord komen met het oog op hun (mogelijke) politieke betrokkenheid.
Het boek heeft als achtergrond een intentie van de ChristenUnie om de politieke *agency* (en de stem) van de één miljoen christenen met een migratieachtergrond serieuzer te gaan nemen. Het boek hanteert de term 'christenmigranten': mensen die zowel christen (van welke soort ook) en migrant zijn (om welke redenen dan ook), wat suggereert dat de twee aspecten nauw op elkaar betrokken zijn (wat soms zo zal zijn, soms ook niet). Hoewel als zodanig geïntroduceerd als één groep, laat het boek goed zien hoe divers dit fenomeen is, wat cultuur, vorm van christelijke identiteit, en politieke voorkeur betreft.
Het werk is vlot geschreven en biedt een mooi panorama aan tradities, achtergronden en politieke verlangens. Met name komen oosters- en oriëntaals-orthodoxe kerken, de bevrijdingstheologische traditie, vormen van Chinees christendom, pentecostaal christendom en Afrikaanse postkoloniale theologie aan bod. Dit gebeurt in essays door experts, soms met een duidelijke link met de Nederlandse context, soms niet, gelardeerd met interviews met in Nederland politieke 'christenmigranten.'
De titel 'beelddragen' verwijst naar (wat Grant ziet als) een verbindende opdracht: in deze wereld beeld Gods zijn (in enkele essays komt dat ook inderdaad terug). Het zou de moeite waard zijn om dat nog verder te verdiepen. Antropologie hoort bij de kern van maatschappelijke uitdagingen anno 2020. Daarbij zouden ook andere stemmen nog aan bod kunnen komen, zoals de bredere (rooms-)katholieke traditie. Maar niet alles kan in één bundel; voor wie zich een beeld wil vormen over vormen van 'migrantenchristendom' in Nederland, de bijbehorende achtergronden en politieke verlangens is bij Grant en de haren gewoon ook aan goed adres. *— Peter-Ben Smit*

Tips van de Redactie

Populisme en religie

• *Defenders of the Faith?*, youtu.be/_MFwyLO0c8Y
In deze lezing (in het Engels) van Tobias Cremer aan het Berkley Centre van Georgetown University wordt gekeken hoe nationalistische en populistische bewegingen gebruikmaken van christelijke symbolen en taal. Cremer kijkt hoe de relatie van het christendom met populistische bewegingen verschilt met die van traditionele conservatieve bewegingen en waarom christenen in verschillende landen voor of juist tegen populisme (van rechts) kiezen.

• *A New Crusade: Poland's embrace of Catholicism and Anti LGBT Ideology,* youtu.be/mNg02F6FY_0
Deze documentaire van de Australische televisie laat zien hoe in Polen met gebruik van een religieus-populistisch discours een 'oprecht Poolse natie' wordt gepropageerd. De groep die daarbij als de 'ander', als 'niet deel uitmakend' wordt beschouwd, is onder andere de LHBT-bevolking van het land.

• Simone Sinn & Eva Harasta (red.), *Resisting Exclusion – Global Theological Responses to Populism,* Evangelische Verlagsanstalt Leipzig/Lutheran World Federation, 2019
Wat is de taak van kerken als het gaat om de uitsluitende tendensen van populistische politiek? Een groep auteurs gelieerd aan de Lutherse Wereldbond (LWF) buigt zich over deze vraag en geeft daar vanuit een enorme diversiteit aan perspectieven antwoord op. Het boek is online beschikbaar en kan worden gedownload: https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/2019/documents/studies_2019_resisting_exclusion_en_full.pdf

• Ernst van den Hemel, 'Hoezo christelijke waarden?', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, Aflevering 2, 2017 www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/religierechtenbeleid/2017/2/TvRRB_1879-7784_2017_008_002_002/fullscreen
De vraag in dit artikel is hoe in de Nederlandse politiek christelijke symbolen en de 'joods-christelijke' traditie worden gebruikt als het gaat om de Nederlandse identiteit. Ernst van den Hemel steekt zijn artikel in bij de discussie over paaseieren tussen Mark Rutte en Tijs van den Brink in het programma Dit is de dag in 2017: "Zo stelde Rutte dat het beschermen van paaseieren en Kerstmis tot het takenpakket van de premier hoort. Dit overigens tot verbazing van de christelijke journalist Van den Brink, die zijn ongeloof maar nauwelijks kon verbloemen: 'Paaseieren?!'"

• Koos-Jan de Jager (red.), *Theocratie en populisme: Staatkundig gereformeerden en de stem van het volk,* Apeldoorn: Labarum Academic, 2020
In deze recente publicatie bekijken verschillende wetenschappers in hoeverre populisme een rol speelt voor de SGP en haar achterban. Is het niet zo dat de achterban overloopt naar de FvD of PVV omdat ook de SGP kritiek levert op het kabinetsbeleid met betrekking tot immigratie, islam of Europa? Of is de SGP eigenlijk al populistisch?

7-10 juli
Summer School CEC

De zevende zomerschool van de Conference of European Churches gaat over 'Vrijheid van religie en geloof in de publieke sfeer'. Vertegenwoordigers van lidkerken van de CEC en andere geloofsgemeenschappen zullen over dit thema van gedachten wisselen. Georganiseerd in samenwerking met de Evangelische Kirche in Deutschland.
www.ceceurope.org/

22, 24, 27, 29 juli
Zomercursus 'Vreemd in de wereld'

'Fremd bin ich eingezogen, fremd zieh' ich wieder aus' (beginregels van 'Die Winterreise' van componist Franz Schubert). Het is een oude typering van de mens: een gebaand pad lijkt niet voor hem of haar weggelegd. Hij moet zich telkens nieuw uitvinden, in de diverse relaties waarin hij zijn leven leidt. Het thema 'ballingschap' heeft zo beschouwd een betekenis die ver uitreikt boven de historische gebeurtenissen waar het in eerste instantie naar verwijst. In vier bijeenkomsten komen de drie essentiële relaties aan de orde, waarin mensen hun vreemdheid ervaren en proberen te overwinnen. Daarbij komen iedere keer inzichten van bijbelse, filosofische en literaire oorsprong ter sprake.
www.remonstranten.nl/agenda/zomercursus-johan-goud-vreemd-in-de-wereld/

21-26 juli
Individuele begeleide retraite

Doe je crosscultureel werk in het buitenland of in Nederland of speel je met de vraag of dat wat voor jou is? Ben je op verlof of net teruggekeerd naar Nederland en zit je in die lastige fase van 're-entry'? Of zit je middenin de hectische periode voor een eerste vertrek naar het buitenland? Plan een stilteretraite in! Locatie: Gemeenschap De Hooge Berk – Bergeijk.
annieke.vandijk@interserve.nl

27-29 augustus
Bijspijkerdagen in Huissen

Bent u ook altijd zo druk bezig: een preek schrijven, een cursus geven of de organisatie draaiende houden? En komt u tijd te kort om eens in een goed studieboek te duiken en een nieuw onderwerp te verkennen? Drie inspirerende dagen met een breed spectrum van thema's en invalshoeken voor theologen en werkers in de religieuze sector. In deze elfde editie van de Bijspijkerdagen kunt u de belangrijkste recente ontwikkelingen in theologie en religiestudies opsnuiven, spreeksters en sprekers leren kennen en met collega's van gedachten wisselen. Inclusief heerlijke kloosterspijzen en de sfeer van rust en stilte in het ritme van Dominicanenkloster Huissen.
www.kloosterhuissen.nl/programmas/studie/programma.php?programmaID=1551

TussenRuimte 2020 | 3 september

Kwetsbaarheid en wederkerigheid in (post-)pandemische tijden

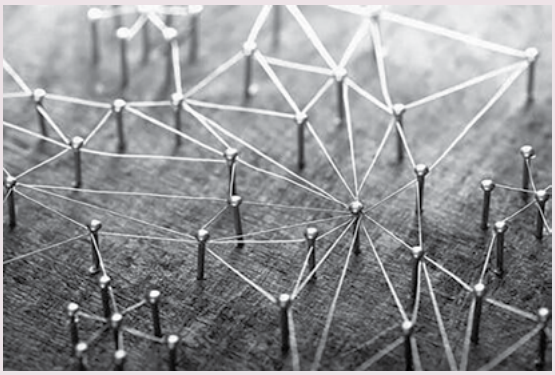

De dagen die we in het voorjaar van 2020 doormaken roepen op tot reflectie: op onze manieren van – christelijk, plaatselijk, wereldwijd – gemeenschap zijn. Onze context is radicaal veranderd, we zijn in een wereld die we niet kennen geworpen en waarin we opnieuw ons moeten oriënteren. We beleven de kwetsbaarheid van menselijk leven.

Tot onze verrassing hier in het Westen zijn we wereldwijd verbonden in deze kwetsbaarheid: we lezen met elkaar de Bijbel, bidden met en voor elkaar, en volgen het nieuws over de ontwikkelingen met zorg. En, teruggeworpen als we zijn op virtuele contacten, maakt het niet meer uit of die steun van je familie twee dorpen verderop komt of van partners elders in de wereld.

Maar hoe kijken we vanuit de onzekere tijden naar de tijd die na de pandemie komt? Welk *kairos* zit er in de crisis? Is het een tijd van het opnieuw doordenken van onze relaties: die met elkaar en die met de wereld waarop en waarvan we leven? Is het een tijd waarin we onze wederkerigheid en wederzijdse afhankelijkheid dieper tot ons door laten dringen en die gebaande wegen ombuigt? Of gaan we weer over tot de orde van de dag als deze crisis in Europa weer onder controle is gebracht? En: welke verhalen geven ons daarin richting? Hoe ontdekken we onze christelijke bronnen en geschiedenis opnieuw?

In het derde nummer van *TussenRuimte* van 2020 kijken we naar onze nieuwe realiteit en hoe die aanleiding geeft tot het opnieuw doordenken van kwetsbaarheid en wederkerigheid.

Bent u nog geen abonnee van TussenRuimte?

Neem nu een proefabonnement of geef het als origineel cadeau!
Het abonnement stopt automatisch.

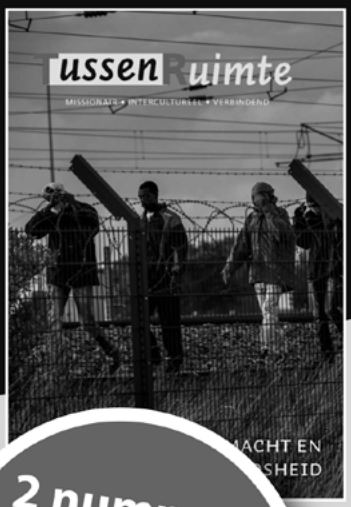

2 nummers
€ 17,50

Kwartaaltijdschrift voor mensen en organisaties in het missionaire veld wereldwijd

Actuele thema's in de missionaire praktijk worden intercultureel verbreed en theologisch uitgediept. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

Ga naar **www.kokboekencentrum.nl/tijdschriften/tussenruimte** om uw (cadeau)abonnement afsluiten

KokBoekencentrum
tijdschriften

Nieuw verschenen bij KokBoekencentrum

Radicaal nieuwe filosofie.

'Emanuel Rutten bewijst dat het onmogelijk is dat God niet bestaat.'

- New York Times

paperback | € 17,99

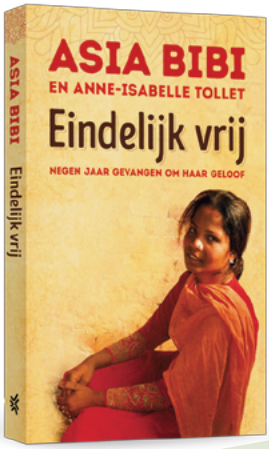

Veroordeeld tot de doodstraf. Asia Bibi vertelt haar verhaal van lijden om het geloof en kracht en redding van God.

paperback | € 17,99

Theologen buigen zich over nieuwe vormen van pionierend leiderschap in een post-christelijke samenleving.

paperback | € 29,99

Een inspirerend boek over de bloei van de kerk op onverwachte plekken.

paperback | € 17,99

Deze boeken zijn snel en eenvoudig te bestellen via
www.kokboekencentrum.nl
en de boekhandel

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT